

EXTEMPORE

RONDON ROME

Nijmegen 32 (2013) 2

Ex TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofredacteur:
Suzanne de Lijser

Redactie:
Maartje A.B.
Christoph van den Belt
Dana van Beurden
Liesbeth Claes
Wouter Egelmeers
Martijn Eickhoff
Renée van Haperen
Robin Hoeks
Wim de Jong
Jan Kuijs
Lauren Lauret
Suzanne de Lijser
Laura Piek
Joost Rosendaal
Lema Salah
Joost Snaterse
Robin Satter
Lennert Savenije
Youri Verrijt

Eindredactie:
Christoph van den Belt
Renée van Haperen

Lay-out:
Maartje A.B.
Laura Piek
Youri Verrijt

Druk:
Publisher Partners

Afbeeldingen omslag:

Boven: <http://www.flickr.com/photos/22746515@N02/8079853413/sizes/o/in/photolist-dZmVt-dQ6tXU-aFsCu6/>; voldoet aan licentievoorwaarden: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/> (01-12-2013).
Onder: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Coat_of_arms_of_Franciscus.svg; voldoet aan de licentievoorwaarden aldaar (01-12-2013).

Jaargang 32 (2013), afl.2
ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), W.A.M. Egelmeers (secretaris), dr. J.A.E. Kuijs (penningmeester), C. van den Belt (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw. prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. J. Kok, Mw. prof. dr. M.E. Monteiro, Mw. prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, prof. dr. P. Stephenson, Mw. prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2012) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2013: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Peter Nissen

Een nieuwe wind in Rome?

Historische kanttekeningen bij het conclaaf van 2013 89

Kor Bosch

De schaduwzijde van het pauselijk hof

Twee Welshe impressies van middeleeuws Rome 97

Floris Meens

Een barbaars Byzantium?

De Eeuwige Stad bezongen en beklaagd in een laat negentiende-
eeuwse Romeinse salon 113

Marjolein Graste

Roma vereeuwigd op cameeën 123

Raphael Hunsucker

**Keizer Otto III en de rol van het antieke Rome in zijn *renovatio
imperii Romanorum*** 138

Ex Tempore Prijs 2012:

Juryrapport 153

Vera Nuiver

Radicale uitsluiting?

Omgaan met noties van mannelijkheid in *Vrouwenkrant*
tussen 1977 en 1983. 154

Vaste rubrieken:

Interview

Peter Raedts 164

Leermeesters in de geschiedenis

Nathalie de Haan 168

Boeken Top 5

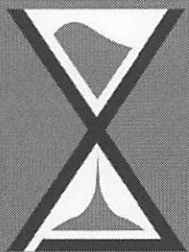
Jordy Geerlings 171

Alumnus

Guus Bary 173

Uit de Ivoren Toren

176

Redactioneel

Het afgelopen jaar was er veel aandacht voor Rome. Een Argentijnse paus is gekozen, de grootschalige herstelwerkzaamheden aan het Colosseum zijn gestart en de burgemeester van Rome maakte zich geliefd bij toeristen, maar ongeliefd bij de Romeinen, met zijn besluit om de Via dei Fori Imperiali te sluiten voor autoverkeer. De historische context bij deze berichtgeving was nooit ver weg. Krantenberichten buitelden over elkaar met aandacht voor de (vermeende) historische uniciteit van een aftredende paus, de geschiedenis van het verval van het Colosseum en de reeds in de eerste eeuw aanwezige verkeersoverlast bij het amfitheater.

Dit nummer rondom Rome is bedoeld om extra diepgang te bieden in de manieren waarop Rome werd en wordt ge(re)presenteerd. In het eerste artikel gaat Peter Nissen in op de eerste handelingen en uitspraken van paus Franciscus I en plaatst hij het conclaaf in historisch perspectief. Kor Bosch gaat in zijn bijdrage in op twee Welshe auteurs en beschrijft hun ervaringen in Rome. Het derde artikel komt van de hand van Floris Meens. Hij schrijft over Ersilia Caetani-Lovatelli (1840 – 1925) en haar salon in Rome. Hij betoogt dat de leden van deze salon niet zomaar akkoord gingen met de manier waarop Rome werd ingezet in de cultuurpolitiek van de negentiende eeuw. Vervolgens is het woord aan Marjolein Graste. Zij gaat in haar artikel in op twee cameeën om zodoende te achterhalen welke politieke en culturele omstandigheden en idealen tijdens de Julio-Claudische dynastie invloed hadden op de presentatie van de godin Roma. De laatste auteur die schrijft over de representatie van Rome is Raphael Hunsucker. Hij analyseert de bibliotheek van de Rooms-Duitse keizer Otto III (980 – 1002) en stelt de vraag wat het betekent dat zich hierin een groot aantal Romeinse geschiedwerken bevond.

Naast deze artikelen over Rome is er ruimte voor de *Ex Tempore*-prijs. Vera Nuiver won deze jaarlijkse prijs met haar bachelorscriptie over het feministische tijdschrift *Vrouwenkrant* in de periode 1977 – 1983. Zij keek naar de rol die impliciete opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid speelden bij de manier waarop het tijdschrift over mannen schreef. Peter Raedts zwaait binnenkort af als hoogleraar Middeleeuwen; in het interview maakt hij zich nog een laatste keer sterk voor de middeleeuwse zaak. Nathalie de Haan heeft in 'Leermeesters in de geschiedenis' op een mooie en ontroerende wijze geschreven over haar grote voorbeeld: hoogleraar Jos de Waele. De 'Boeken Top-5' komt van Jordy Geerlings en in de 'Alumnusrubriek' is het woord aan Guus Bary. De rubriek 'Recensies' maakt vanaf dit nummer deel uit van de rubriek 'Uit de Ivoren Toren'.

De redactie wens u veel leesplezier!

Peter Nissen (1957) is hoogleraar Spirituïaliteitsstudies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Deze bijdrage is gebaseerd op een actualiteitscollege in het kader van de lustrumviering van de Radboud Universiteit op 2 juni 2013.

Een nieuwe wind in Rome?

Historische kanttekeningen bij het conclaaf van 2013

In maart van dit jaar was de aandacht van de hele wereld weer enkele dagen op Rome gericht in verband met een van de meest intrigerende verkiezingen ter wereld: die van een nieuwe paus. De geografische aanduiding Rome is hier uiteraard niet helemaal correct. Het gebeuren speelde zich feitelijk af in de ministaat die Vaticaanstad heet, Stato della Città del Vaticano, de kleinste onafhankelijke staat ter wereld. Maar in de perceptie van het wereldpubliek gaat het om Rome. Die perceptie is niet verwonderlijk, aangezien de 44 hectaren van Vaticaanstad geheel omsloten worden door het grondgebied van de stad Rome, met uitzondering van twee extraterritoriale gebieden buiten de stad: dat van het zomerverblijf van de paus in Castel Gandolfo en dat van de zendmast van Radio Vaticano in Santa Maria di Galeria. Het Vaticaan is Rome, althans in de wandeling: de rooms-katholieke wereldkerk, zo is de perceptie, wordt vanuit Rome bestuurd. En in allerlei uitdrukkingen wordt Rome als handelend subject opgevoerd. De aan Augustinus toegeschreven zegswijze 'Roma locuta causa finita' (als Rome heeft gesproken, is de zaak beslist) is daarvan wel de bekendste.¹ Of Rome dan staat voor de paus, voor de Romeinse curie, voor de Heilige Stoel of voor het Vaticaan, is een nuance die zelfs de meeste rooms-katholieken ontgaat.²

Aller ogen waren dus op Rome gericht in maart. De rooms-katholieke kerk en vooral haar leiding heeft altijd goed de kunst verstaan van een aansprekende theatrale presentatie. De Poolse paus Johannes-Paulus II – die in zijn jonge jaren al ervaring had opgedaan als acteur – maakte van die theatrale presentatie zelfs zijn handelsmerk; denk aan zijn vele reizen, aan het kussen van de grond bij het verlaten van een vliegtuig, aan de massale Wereldjongerendagen.³ Die presentatie maakt alles rond de paus dan ook vele malen interessan-

¹ De zegswijze gaat terug op een formulering in een preek van Augustinus uit 417 (sermo 131), maar komt daar niet helemaal letterlijk in voor.

² Voor wie wil weten hoe het zit: T. Zwaenepoel, *Kleine encyclopedie van het Vaticaan. Van apotheek tot Zwitserse Garde* (Tielt 2011).

³ N. Sommer, *Fliegender Fels. Der Reise-Papst Johannes Paul II* (Berlijn 2003).

ter dan rond de secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken of de voorzitter van de World Alliance of Reformed Churches. Wie van u weet wie die beide functies momenteel vervullen? Maar u weet wel wie er paus is. Uiteraard speelt de omvang van de genoemde religieuze instituties ook een rol: de rooms-katholieke kerk is de grootste religieuze organisatie ter wereld, met ruim 1,3 miljard leden, terwijl de Wereldraad van Kerken, waar de rooms-katholieke kerk niet bij is aangesloten, 'slechts' zo'n vier miljoen christenen vertegenwoordigt. Maar het is toch vooral door de theatrale presentatie, de uitbundige versiering, de 'pomp and circumstance', dat de rooms-katholieke kerk vele malen interessanter is voor nieuwsmedia dan bijvoorbeeld het merendeel van de protestantse kerken.

Ruim zesduizend journalisten waren dan ook in de eerste helft van maart 2013 in Rome aanwezig om de verkiezing van de nieuwe paus te verslaan.⁴ Zij waren getuige van een conclaaf dat in vele opzichten verrassend was. Voor velen was in elk geval de korte duur van het conclaaf al een verrassing: na twee dagen en vijf stemrondes was er een nieuwe paus.⁵ Sommige vaticanisten hadden op een langer conclaaf gerekend, omdat het vrij onverwacht plaatsvond. Tijdens een consistorie (een vergadering met de in Rome aanwezige kardinalen) op carnavalsmaandag 11 februari 2013 kondigde paus Benedictus XVI tot ieders verrassing aan op 28 februari om 20:00 uur te zullen terugtreden als paus. Een goede maand na deze aankondiging, op 12 maart 2013, werd het conclaaf al geopend. De vorige pausverkiezing, in 2005, hadden de kiesgerechtigde kardinalen – dat zijn alle kardinalen die op de dag van het overlijden of terugtreden van de vorige paus jonger waren dan tachtig jaar – door de afnemende gezondheid van paus Johannes Paulus II al enkele jaren kunnen zien aankomen.⁶ Zij hadden dus al ruimschoots de gelegenheid gehad om na te denken over geschikte kandidaten voor zijn opvolging. Op een eerder terugtreden van paus Benedictus XVI had waarschijnlijk niemand gerekend, temeer omdat hij, toen nog als kardinaal Ratzinger, acht jaar geleden met verve het aanblijven tot het bittere einde van de zieke en verzwakte paus Johannes Paulus II had verdedigd. Met zijn terugtreden zorgde Benedictus XVI ook in historisch opzicht voor een verrassing: hij was sinds Gregorius XII in 1415 de eerste paus

⁴ S. Fens, *De nieuwe paus. Intriges in het Vaticaan* (Amsterdam 2013) 70. De ondertitel van dit boekje van de Nederlandse Vaticaanjournalist Stijn Fens is tekenend voor de hang naar theater en sensatie in de berichtgeving over de rooms-katholieke kerk.

⁵ Wie wil weten hoe een conclaaf verloopt, kan bij allerlei boeken te rade gaan, bijvoorbeeld: J. Allen, *Conclave. The politics, personalities and process of the next papal election* (New York 2002).

⁶ De beperking van het actieve kiesrecht tot kardinalen jonger dan tachtig jaar is in 1970 door paus Paulus VI ingevoerd, naar aanleiding van de opmerking van de Belgische kardinaal Leo Suenens dat de rooms-katholieke hiërarchie een gerontocratie was geworden. F.J. Baumgartner, *Behind locked doors. A history of papal elections* (New York 2003) 222-223.

die bij leven terugtrad en sinds Coelestinus V in 1294 de eerste die dat min of meer uit vrije wil deed.⁷

Toch is in historisch perspectief de korte duur van dit conclaaf niet verwonderlijk. Sinds het midden van de negentiende eeuw heeft geen enkel conclaaf langer geduurd dan vijf dagen. Het laatste langere conclaaf was dat waarin paus Gregorius XVI werd gekozen. Dat conclaaf begon op 14 december 1830 en werd pas op 2 februari 1831, dus na ruim anderhalve maand, afgesloten met de keuze van de benedictijn Cappellari, de laatste monnik die paus werd, de laatste kardinaal ook die bij de pauskeuze nog niet tot bisschop was gewijd.⁸ In de achttiende eeuw waren er nog enkele conclaven geweest die ruim drie maanden duurden (die van 1769, van 1774-1775 en van 1799-1800) en een uitschieter was dat van 1740, waarin paus Benedictus XIV werd gekozen. Dat conclaaf duurde zes maanden en was daarmee het langste sinds dat van 1314-1316.⁹

Jaar	Dagen	Stemmingen	Gekozone	Pausnaam
1903	4	7	Giuseppe Melchior Sarti	Pius X
1914	4	10	Giacomo delle Chiesa	Benedictus XV
1922	5	14	Achille Rati	Pius XI
1939	2	3	Eugenio Pacelli (63)	Pius XII
1958	4	11	Angelo Roncalli (77)	Johannes XXIII
1963	3	6	Giovanni Battista Montini (65)	Paulus VI
1978 (augustus)	2	4	Albino Luciani (65)	Johannes Paulus I
1978 (oktober)	3	8	Karol Wojtyła (58)	Johannes Paulus II
2005	2	4	Joseph Ratzinger (78)	Benedictus XVI
2013	2	5	Jorge Mario Bergoglio (76)	Franciscus

Tabel Conclaven van de laatste eeuw

Was de korte duur van het conclaaf van 2013 in historisch perspectief dus minder verrassend, verrassend was zeker wel de uitkomst ervan. Maar ook hier zijn historische nuancerings op hun plaats. Onverwacht was de keuze voor de Argentijnse aartsbisschop Jorge Mario Bergoglio, zeker voor de meeste journa-

⁷ Over de abdicatie van Coelestinus V en Gregorius XII: J.W. O'Malley, *A history of the popes. From Peter to the present* (New York 2010) 134 en 156-157.

⁸ Baumgartner, *Behind locked doors*, 189-190. Sinds de promulgatie van het kerkelijk wetboek van 1917 moeten alle kardinalen priester zijn en sinds het motu proprio *Cum gravissima* van paus Johannes XXIII uit 1962 moeten alle kardinalen de bisschopswijding ontvangen, als ze nog geen bisschop waren bij de verheffing tot kardinaal. Alleen wie op hoge leeftijd en uit eerbetoon tot kardinaal wordt verheven en nog geen bisschop is (zoals het geval was bij de bekende theologen Yves Congar en Henri de Lubac), kan dispensatie van deze regel krijgen.

⁹ Baumgartner, *Behind locked doors*, 174-175. Over het conclaaf van 1314-1316, het langste uit de kerkgeschiedenis: P. Nissen, 'Moord, omkoping en machtspolitiek', *NRC Handelsblad*, 1 maart 2013.

listen en voor het grote publiek. Hij speelde geen rol van betekenis in de voorspellingen in de media en bij bookmakers. Dat was bij het conclaaf van 2005 ook het geval. John Allen, de zeer goed geïnformeerde Vaticaan-specialist van het Amerikaanse weekblad *National Catholic Reporter*, rekende hem toen evenmin tot de kanshebbers, maar tot 'the rest of the field'.¹⁰ Toch zou Bergoglio volgens een in 2011 via de Italiaanse krant *La Stampa* uitgelekt dagboek van het conclaaf van 2005 (waarvan overigens noch de auteur bekend is noch de authenticiteit gewaarborgd is) tijdens de laatste drie stemmingen van dat conclaaf steeds de tweede plaats na Ratzinger hebben behaald. Hij zou toen bij de tweede stemming 35, bij de derde 40 en bij de vierde 26 stemmen hebben gekregen.¹¹ Helemaal verrassend is zijn verkiezing in 2013 achteraf gezien dan toch weer niet. Maar vooral maakt de uitkomst van het conclaaf duidelijk dat voorspellingen over favorieten weinig zeggen. Een conclaaf kent een eigen dynamiek, die zich niet volledig laat voorspellen. Kardinalen kunnen op een kandidaat stemmen op wie zij aanvankelijk niet zouden hebben gestemd, alleen om te voorkomen dat een andere, hen onwelgevallige kandidaat het gaat winnen.¹² Zo kan Bergoglio bij dit conclaaf een alternatief zijn geweest voor de kardinalen die wilden voorkomen dat de gedoodverfde kanshebber Angelo Scola, de aartsbisschop van Milaan, paus zou worden.¹³

Tegen een historische achtergrond zijn enkele andere aspecten van Jorge Mario Bergoglio interessant. Zo is hij de eerste jezuïet in de kerkgeschiedenis die tot paus is gekozen. Hoe machtig en invloedrijk de orde van de jezuïeten ook is geweest, nooit eerder is een van haar leden tot paus gekozen. Volgens velen had dat juist te maken met die macht en die invloed: men wilde niet dat de jezuïeten nog machtiger zouden worden door ook de paus te leveren.¹⁴ De generaal, dus de hoogste overste van de orde, had in de negentiende eeuw al de bijnaam 'de zwarte paus' gekregen (zwart omdat hij in een zwarte toog gekleed gaat, terwijl de 'echte' paus in het wit is gekleed).¹⁵ Dat er nu wel een jezuïet

¹⁰ Allen, *Conclave*, 179-180.

¹¹ 'Il diario segreto dell'ultimo conclave', *La Stampa*, 27 juli 2011.

¹² J. Allen, 'Path to the papacy: not him, not him, therefore him', *National Catholic Reporter*, 17 maart 2013.

¹³ Over de bezwaren tegen Scola, zie onder meer Fens, *Nieuwe paus*, 68-69. De Italiaanse bisschoppenconferentie publiceerde op de avond van de pauskeuze om 20.23 uur een persbericht waarin Scola met zijn keuze tot paus werd gefeliciteerd. Dit bericht werd pas drie kwartier later, om 21.09 uur, gecorrigeerd. 'Italian bishops mistakenly hail Cardinal Angelo Scola as new pope', *The Guardian*, 14 maart 2013.

¹⁴ G. Cubitt, *The Jesuit myth. Conspiracy theory and politics in nineteenth-century France* (Oxford 1993); H. Somers, *Geheim en wijsheid der jezuïeten. Het epos van een militante orde (1540-1990)* (Antwerpen-Baarn 1991).

¹⁵ Bijvoorbeeld in het boekje van de schrijvende kloosterzuster Mary Francis Cusack alias Mother Clare: M.F. Cusack, *The black pope. A history of the Jesuits* (Londen 1896).

paus is geworden, heeft onmiskenbaar te maken met de afgenomen invloed van de orde: een jezuïet als paus is nu niet meer bedreigend voor de machtsverhoudingen in de kerk. De rol die de jezuïeten tot ongeveer een halve eeuw geleden nog vervulden in de rooms-katholieke kerk, kort samen te vatten als die van 'elitetroepen', is in de afgelopen decennia overgenomen door nieuwe kerkelijke bewegingen, de zogenaamde *movimenti*, waarvan Opus Dei de belangrijkste is.¹⁶ In 2013 zou een lid van Opus Dei als paus door velen beslist bedreigender gevonden worden dan een jezuïet als paus.

Bergoglio is niet alleen de eerste jezuïet die paus wordt, hij is ook de eerste niet-Europeaan in dat ambt sinds de achtste eeuw. Na de Pool Johannes Paulus II en de Duitser Benedictus XVI, de eerste niet-Italianen sinds onze nationale trots paus Adrianus VI, is echter de keus voor een niet-Europeaan minder verrassend. Bovendien is Bergoglio in zekere zin toch een halve Europeaan: zijn vader is een Italiaanse immigrant en zijn moeder is in Argentinië geboren als dochter van Italiaanse immigranten.¹⁷ En van Argentinië wordt weleens gezegd dat het door het grote aandeel van Europese immigranten qua levensstijl het meest Europese land van Latijns-Amerika is. Argentinië is na de Verenigde Staten het belangrijkste Europese migratieland; er zijn meer Europeanen naar Argentinië vertrokken dan naar bijvoorbeeld Canada, Australië of Brazilië.¹⁸

Dat de eerste niet-Europese paus sinds dertien eeuwen dan uit Latijns-Amerika komt, hoeft niet te verbazen: bijna veertig procent van de rooms-katholieken wereldwijd woont in Latijns-Amerika, tegenover slechts 26 procent in Europa. Bij het conclaaf van 2013 waren de Latijns-Amerikanen met dertien onder de 115 stemgerechtigde kardinalen weliswaar ondervertegenwoordigd. Maar met de steun van de Noord-Amerikanen (twintig kardinalen) vormden zij na de Europeanen (zestig stemgerechtigde kardinalen, van wie 28 uit Italië) toch de sterkste vertegenwoordiging van een continent. Ook de kardinalen uit Afrika (elf) en Azië (eveneens elf) zouden het tijd gevonden hebben voor een paus van buiten Europa. En niet alleen zij: de Italiaanse curiekardinaal Francesco Coccopalmerio zou gezegd hebben dat 'de tijd is gekomen om een paus buiten Europa en Italië te zoeken, in het bijzonder in Latijns-Amerika.'¹⁹

De nieuwe paus was in elk geval in alle opzichten een niet-Romeinse paus: Bergoglio heeft nooit langer dan enkele dagen in Rome verbleven. Daarmee

¹⁶ C. Colonna-Cesari, *De stoottroepen van de paus* (Antwerpen-Amsterdam 1995); J. Allen, *Opus Dei. An objective look behind the myths and reality of the most controversial force in the Catholic Church* (New York 2005).

¹⁷ Over de achtergrond van Bergoglio, zie hoofdstuk 4 ('Risotto in the Bergoglio house') van A. Tornielli, *Francis. Pope of a new world* (San Francisco 2013).

¹⁸ M.E. Bletz, *Immigration and acculturation in Brazil and Argentina, 1890-1929* (New York 2010).

¹⁹ Fens, *Nieuwe paus*, 85, waarschijnlijk op basis van een bericht van John Allen in *National Catholic Reporter* van 17 maart 2013.

verschilt hij van alle pausen in de laatste twee eeuwen. Die hadden allen ofwel al langere tijd in de Romeinse curie gewerkt ofwel minstens, zoals Johannes Paulus I en Johannes Paulus II, enkele jaren in Rome gestudeerd. De levensgeschiedenis van Bergoglio speelt zich vrijwel volledig in Argentinië af. Alleen tijdens zijn vormingstijd als jezuïet heeft hij korte tijd in Spanje gewoond, en voor overleg over een proefschrift is hij enkele maanden in Frankfurt am Main geweest, waar de jezuïeten een theologische faculteit hebben. Het proefschrift is trouwens nooit voltooid.

Maakt de afwezigheid van een langere Romeinse ervaring de nieuwe paus misschien meer geschikt om op onbevangen wijze hervormingen in het centrale bestuursapparaat van de rooms-katholieke kerk door te voeren? De keuze van de pausnaam Franciscus, al weer een unicum in de kerkgeschiedenis, wekt in elk geval hoge verwachtingen, want met die keuze verwijst de nieuwe paus immers naar Franciscus van Assisi, de 'mindere broeder', die een vriend van de armen wilde zijn.²⁰ De naam houdt een programma in.²¹ Het optreden van de paus gedurende de eerste maanden van zijn pontificaat lijkt helemaal in de lijn van dit programma te liggen.

In 1999 verscheen bij een linkse uitgeverij in Italië een boek met de titel *Via col vento in Vaticano*, 'Gejaagd door de wind in het Vaticaan', een titel met een knipoog naar de beroemde film (met onder meer Vivien Leigh en Clark Gable) over Scarlett O'Hara, gebaseerd op de gelijknamige roman van Margaret Mitchell. Het boek uit 1999, geschreven door een groep jonge curiemedewerkers onder de schuilnaam 'I Millenari', stelde wantoestanden in het Vaticaan aan de kaak.²² Het vormde daarmee een soort voorbode van de Vatileaks, die in de laatste dagen van het pontificaat van Benedictus XVI voor veel commotie zorgden. Zal in plaats van de wind die door de schrijvers van het boek werd aangeklaagd, nu een nieuwe wind in Rome gaan waaien?

Paus Franciscus is er in ieder geval in geslaagd in het eerste halve jaar van zijn pontificaat vriend en vijand te verrassen met uitlatingen en handelingen die men in Rome en daarbuiten niet van een paus gewend was. Hij heeft, anders dan zijn voorgangers vanaf 1903, niet zijn intrek genomen in het pauselijk appartement op de derde verdieping van het Vaticaanse paleis, maar is blijven wonen in het gastenverblijf waar hij ook tijdens het conclaaf logeerde. Op Witte Donderdag ging hij naar de jeugdgevangenis Casal del Marmo in Rome en waste daar de voeten van twaalf jonge gedetineerden, onder wie twee vrou-

²⁰ Speculaties in de media dat de paus met die naam wellicht toch verwees naar de jezuïet Franciscus Xaverius, werden al de dag na het conclaaf door de woordvoerder van het Vaticaan ontzenuwd.

²¹ U.F. Schmälzle, 'Nomen est omen? Was die Namenswahl von Papst Franziskus erwarten lässt', *Herder Korrespondenz* 67 (2013), Heft 7 (Juli).

²² I. Millenari, *Via col vento in Vaticano* (Milaan 1999). Het kreeg in Nederland even aandacht wegens een passage (136-137) over de curieprelaat mgr. Karel Kasteel.

wen en twee moslims. Dat is – zo goed als zeker – nooit eerder in de kerkgeschiedenis gebeurd en het is bovendien in strijd met regels voor de pauselijke viering van de voetwassing op Witte Donderdag die nog onder paus Johannes Paulus II zijn vastgelegd.

Zijn eerste bezoek buiten de stad Rome bracht paus Franciscus op 8 juli 2013 aan het eilandje Lampedusa, waar jaarlijks enkele duizenden Afrikaanse bootvluchtelingen aankomen.²³ De paus, zelf een telg van migranten, hekelde daar de onverschilligheid van de wereld tegenover het lot van economische vluchtelingen en prees de inzet van de bewoners van het eiland, die eerste opvang bieden aan de Afrikanen, die soms meer dood dan levend op het eiland aankomen. Het eerste bezoek buiten Rome van de voorganger van Franciscus, paus Benedictus XVI, was aan een eucharistisch congres in de stad Bari.²⁴ Het onderscheid lijkt programmatisch: waar Benedictus XVI zich vooral op binnenkerkelijke thema's richtte, vraagt paus Franciscus aandacht voor maatschappelijke vraagstukken en noden. De kerk moet volgens hem, naar het voorbeeld van zijn naamgever Franciscus van Assisi, de armen opzoeken en hen bijstaan in hun nood.

Tijdens de terugvlucht van zijn eerste buitenlandse reis, die hem naar de Wereldjongerendagen in Brazilië had gebracht, gaf de paus op 29 juli 2013 een kennelijk onvoorbereide persconferentie aan de journalisten die hem in het vliegtuig vergezelden. Gevraagd naar zijn standpunt over homoseksuele katholieken en priesters, sprak de paus de woorden: 'Als iemand homoseksueel is, van goede wil en op zoek naar de Heer, wie ben ik dan om hem te veroordelen?'²⁵ De boodschap van deze woorden was niet nieuw: wat paus Franciscus zei, is ook te vinden in de *Catechismus van de Katholieke Kerk* uit 1993.²⁶ Toch was de uitspraak van de paus verrassend, omdat door zijn beide voorgangers maar zelden op een dergelijke milde toon over homoseksualiteit was gesproken. Nog meer verrassende uitspraken deed paus Franciscus in een interview met zijn medebroeder Antonio Spadaro, dat op donderdag 19 september 2013 tegelijkertijd in verschillende talen in vijftien jezuïetentijdschriften verscheen.²⁷ In dat interview bekritiseerde de paus een kerk die maar voortdurend blijft 'hameren op de problemen rond abortus, het homohuwelijk en het gebruik van anticon-

²³ Zie voor de situatie op Lampedusa de bundel van onder meer Nijmeegse juristen: K. Groenendijk, E. Guild en P. Minderhoud (eds.), *In search of Europe's borders* (Den Haag 2003).

²⁴ Op 29 mei 2005: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/travels/2005/documents/trav_ben-xvi_bari_program_20050529_it.html.

²⁵ <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/article/detail/3483550/2013/07/29/Paus-zal-homoseksuele-priesters-niet-veroordelen.dhtml>.

²⁶ *Catechismus van de Katholieke Kerk* (Brussel-Utrecht 1995) 494 (nr. 2358).

²⁷ De Nederlandse versie verscheen in het tijdschrift *Streven*: http://www.streventijdschrift.be/Interview_paus_Franciscus.pdf.

ceptie. Dat kan niet. Ik heb nooit heel veel over die zaken gepraat, en dat is me vaak aangewreven geweest. Doch, als men erover spreekt, dan moet men erover praten binnen een context.' Een dag na het verschijnen van dit interview noemde dezelfde paus tijdens de ontvangst in Rome van rooms-katholieke gynaecologen abortus nochtans 'een product van de wegwerpcultuur'.²⁸

Waait er een nieuwe wind door Rome? Het is in elk geval geen stormwind, maar misschien wel een verfrissende bries. En of die bries doorzet en werkelijk tot verfrissing en vernieuwing leidt in de eeuwenoude institutie van de rooms-katholieke kerk, dat zal de toekomst moeten uitwijzen.

²⁸ <http://www.catholicnews.com/data/stories/cns/1303991.htm>.

Kor Bosch (1985) studeerde in Nijmegen en Gent. Momenteel is hij werkzaam als promovendus middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

De schaduwzijde van het pauselijk hof

Twee Welshe impressies van middeleeuws Rome

Het middeleeuwse Rome staat vooral bekend vanwege haar vrome karakter als zetel van de pausen en drukbezocht pelgrimsoord. Maar voor de middeleeuwer riep de stad niet alleen associaties op met de paus en de kostbare relieken, ook het pauselijk hof trok vaak de aandacht door het gekonkel van ambitieuze hovelingen. De vermeende omkoopbaarheid van hooggeplaatste functionarissen was berucht. Spotlieders en rijmpjes hekelden de corruptie aan het pauselijk hof.¹ Zo vroeg een anonieme dichter zich af:

Quid Romae faciam? / Mentiri nescio.²

Wat kan ik in Rome doen? / Liegen kan ik niet.

Maar ondanks deze kritiek bleven reizigers uit alle windstreken van Europa – en soms ook daarbuiten – naar Rome trekken. Het Romeinse hof was uitgegroeid tot een juridisch knooppunt, een hooggerechtshof waar Europese christenen voor bemiddeling terecht konden. De paus kon beslissingen van de landsvorsten tegenspreken, hoewel hij weinig middelen had om uitvoering van zijn wensen af te dwingen. Het is dan ook niet vreemd dat juist mensen die zich tegen vorstelijke beslissingen wilden verzetten naar het pauselijk hof afreisden, vooral minderheidsgroeperingen die een kleinere kans hadden aan het koninklijk hof gehoord te worden.

In dit artikel worden de teksten van twee van zulke reizigers uit Wales onderzocht: Giraldus Cambrensis en Adam Usk. Zij zochten beiden steun in Rome tegen de koning van Engeland. Hoe probeerden zij hun doelen te bereiken aan het pauselijk hof, wat waren hun impressies van hun verblijf en wat voor beeld schetsten zij van de stad Rome en de mensen die zij daar tegenkwamen?

¹ Helga Schüppert, *Kirchenkritik in der lateinischen Lyrik des 12. und 13. Jahrhunderts* (München 1972); John A. Yunk, 'Economic Conservatism, Papal Finance, and the Medieval Satires on Rome', *Mediaeval Studies* 23 (1961) 334-351.

² Arturo Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo I* (Turijn 1882) 42.

Wales, Engeland en Rome

De verhouding van middeleeuws Wales met het buurland Engeland was gecompliceerd, zeker na de Normandische verovering van Engeland in 1066. Het Keltische Wales bestond in die tijd uit verschillende onafhankelijke prinsdommen die ongeveer even sterk en groot waren. De Engelse koningen stonden het bepaalde edelen toe Wales binnen te vallen en aldaar veroverde gebieden te behouden. Deze langs de grens wonende edelen, bekend als de *marcher lords*, wonnen in twee eeuwen tijd veel terrein, vooral langs de vruchtbare zuidelijke kuststrook. De geleidelijkheid van dit veroveringsproces had grote gevolgen voor de sociale structuur van Wales. De Welshe adel sloot huwelijken en bondgenootschappen met de Normandische indringers. Acculturatie vond plaats.³ Tegelijkertijd ondermijnden deze ontwikkelingen de positie van de *marcher lords*. Door hun vermenging met de Welshmen zouden zij volgens Engelse tijdgenoten minder betrouwbaar zijn en zouden latere generaties negatieve karaktereigenschappen kunnen overnemen die als typisch Keltisch werden gezien. Toen de *marchers* in de twaalfde eeuw Ierland binnenvielen besloot de Engelse koning Hendrik II in te grijpen. Uit angst dat er een rivaliserend onafhankelijk Normandisch vorstendom in Ierland zou ontstaan eigende hij zich de Ierse bezittingen van de *marcher lords* toe.⁴ Desondanks konden zij ook daarna nog veel invloed uitoefenen op de Engelse politiek.

Het vaak vriendschappelijke, onderlinge contact van de adel stond ver af van de gewone Welshmen. Vooral in de betwiste grensgebieden waren zij de voornaamste slachtoffers van het Engelse beleid. Er ontstond hier een onderscheid tussen de kolonisten en de oorspronkelijke bevolking. De laatste groep kwam vaak terecht in *Welsh towns* en was niet welkom in de Engelse steden.⁵ Koning Edward I wist na twee oorlogen (1276-1277 en 1282-1283) ook de laatste onafhankelijke Welshe vorstdommen te onderwerpen. Hiermee kwam de Welshe onafhankelijkheid ten einde. Spanningen hielden echter aan, wat culmineerde in een grootschalige maar uiteindelijk onsuccesvolle opstand in 1400-1410, onder leiding van de tegenwoordig legendarische aanvoerder Owain Glyn Dwr. Maatregelen tegen de oorspronkelijke bevolking werden hierop aangescherpt. Zo werd het verboden voor Welshmen om belangrijke ambten te vervullen. Hetzelfde was het geval voor Engelsen die met een Welshe vrouw getrouwd waren. De Welshe taal werd eveneens verboden. Etnische spanningen zouden hierdoor in de daaropvolgende jaren aanhouden.⁶

De schrijvers Giraldus Cambrensis (ca. 1146-ca. 1223) en Adam Usk (ca. 1350-1430) behoorden tot de meer geprivilegieerde klasse van de Welshe samenleving, wat betekende dat zij ook minder te maken kregen met instituti-

³ Robert Bartlett, *Gerald of Wales 1146-1223* (Oxford 1982) 12-15.

⁴ Bartlett, *Gerald of Wales*, 22-23.

⁵ R.R. Davies, 'Colonial Wales', *Past & Present* 65 (1974) 3-23.

⁶ R.R. Davies, *The Revolt of Owain Glyn Dwr* (Oxford 1995) 281-290.

onele discriminatie. Giraldus had gestudeerd in Parijs en was de zoon van een Normandische edelman en een Welshe prinses en zijn oom was bisschop van het belangrijke Welshe bisdom Sint David's. Een kerkelijke loopbaan werd hem in het verschiep gesteld. Het hoogste ambt dat hij vervulde was dat van aartsdiaken van Brecon, hoewel hij een aantal keren bijna tot bisschop werd benoemd.⁷ Daarnaast was Giraldus een uiterst productief schrijver, die zo'n twintig boeken schreef, variërend van natuurwetenschappelijke en historische werken tot heiligenlevens en didactische teksten.⁸ In enkele hiervan ging hij uitgebreid in op zijn eigen leven, soms terloops, soms bewust, onder andere in een autobiografie. Hoewel deze niet geheel is overgeleverd, kan een deel van Giraldus' leven gereconstrueerd worden op basis van andere teksten van zijn hand.⁹ Over Adams achtergrond is minder bekend, maar hij was vermoedelijk gerelateerd aan John van Usk, abt van het klooster van Chertsey. Hij ontving ondersteuning van de lokale baron, Edmund Mortimer, die het voor hem mogelijk maakte om in Oxford te studeren. Adam volgde een juridische opleiding en werkte tussen 1394 en 1402 als advocaat aan het hof van de aartsbisschop van Canterbury.¹⁰ Net als Giraldus schreef Adam veel, resulterend in een kroniek. In dit werk verhaalde hij niet alleen over politieke gebeurtenissen, maar ook over zijn eigen lotgevalen, zijn denkbeelden en zijn dromen en nachtmerries.

Hoewel de twee hier onderzochte Rome-reizigers hun carrière voorspoedig begonnen, bleek al snel dat ook zij niet konden ontkomen aan de spanningen tussen Welshmen en Engelsen. Voor Giraldus Cambrensis begonnen de problemen toen hij in 1199 door het kapittel van Sint David's werd voorgedragen als nieuwe bisschop. Vermoedelijk had hij deze aanstelling eerder afgewezen omdat hij had gehoopt op een benoeming tot bisschop van een rijker bisdom in Engeland, maar toen dit er niet van kwam, wilde hij er wel op ingaan. Daarbij maakte hij zich er sterk voor dat het bisdom verheven werd tot een aartsbisdom. Gebruikmakend van dubieus historisch bewijsmateriaal beweerde hij dat deze plaats in de vroege middeleeuwen al een aartsbisdom was geweest en dat het bisdom in haar oorspronkelijke waardigheid hersteld moest worden. Voor de Welshmen was dit een aantrekkelijk vooruitzicht: Wales viel namelijk onder het aartsbisdom Canterbury, en de aartsbisschoppen kozen vanzelfspre-

⁷ Michael Richter, *Giraldus Cambrensis. The Growth of the Welsh Nation* (herziene editie, Aberystwyth 1976) 4-10; Bartlett, *Gerald of Wales*, 3-6.

⁸ Bartlett, *Gerald of Wales*, 213-221.

⁹ Giraldus Cambrensis, *The Autobiography of Giraldus Cambrensis*, H.E. Butler ed. (London 1937); in deze vertaling zijn passages uit de andere werken van Giraldus opgenomen om de autobiografie te vervolledigen. Edities van de werken zijn gepubliceerd als: Giraldus Cambrensis, *Giraldi Cambrensis Opera* 8 dln., J.S. Brewer ed. (London 1861-1891).

¹⁰ Adam Usk, *The Chronicle of Adam Usk 1377-1421*, C. Given-Wilson ed., (Oxford 1997) xiii-xvii; Margaret Harvey, *The English in Rome 1364-1420. Portrait of an expatriate community* (Cambridge 1999) 137, 140-141.

kend partij voor de koning van Engeland. Als Wales een apart aartsbisdom zou krijgen, zou dit de lokale clerus en vorsten grotere zelfstandigheid geven. De Engelse koning Jan en de aartsbisschop van Canterbury wilden dit voorkomen en lieten daarom een tegenkandidaat aanstellen. Toen de bisschopsverkiezing spaak liep trok Giraldus naar Rome om daar aan het pauselijk hof zijn gelijk te halen. De paus zou met zijn hof moeten beslissen welke kandidaat wettelijk was benoemd. Deze onderneming bleek echter vruchteloos en na enkele jaren procederen gaf Giraldus het op. Toen hij overleed was hij nog steeds slechts aartsdiaken van Brecon.¹¹

Adam Usk had evenmin succes bij het verkrijgen van de bisschoppelijke waardigheid. Volgens Chris Given-Wilson, die een editie en vertaling van Adams kroniek heeft verzorgd, trok de Welshman in 1402 naar Rome omdat hij verwachtte door het maken van de juiste connecties een bisdom te kunnen bemachtigen. Dit bleek moeilijker dan gehoopt. Hoewel hij enkele benoemingen in Engeland kreeg toegeschoven, zat de Engelse overheid hem tegen. Aangezien in 1400 de opstand van Owain Glyn Dwr was begonnen, was koning Hendrik IV niet van plan benoemingen van verdachte Welshmen toe te staan. Zijn vertegenwoordigers blokkeerden de benoeming van Adam dan ook.¹² Ondertussen was een terugkeer naar het Engelse hof ook niet aantrekkelijk, aangezien er in Engeland een anti-Welshe hysterie heerste die Adam letterlijk nachtmerries bezorgde. Hij beweerde de nacht voordat het Engelse parlement anti-Welshe maatregelen afkondigde in zijn slaap psalm 129 gehoord te hebben, 'ze trokken hun ploeg over mijn rug'. Deze profetische boodschap waarschuwde hem en hij bad om extra bescherming van de Heilige Geest.¹³

Verarmd door de dure levensstijl aan het pauselijk hof, gaf Adam na vier jaar zijn pogingen in Rome op. Adams kroniek zwijgt over de jaren 1406-1411, maar volgens Given-Wilson is het op basis van de zaken die Adam wel vermeldde waarschijnlijk dat hij zich aansloot bij de tegenpaus in Avignon en op die manier hoopte een hoge benoeming binnen te slepen. In ieder geval werd hij door de Romeinse paus geëxcommuniceerd. Ondertussen maakte hij zich ook in Engeland verdacht. Vanuit Frankrijk onderhield hij contacten met de Welshe rebellen, zonder zich definitief aan hun zijde te scharen. Toen bleek dat koning Hendrik de opstandelingen zou verslaan, sloot Adam zich uiteindelijk bij hem aan. Hij landde in 1411 in Wales, waar hij pretendeerde zich aan te sluiten bij de rebellen, maar in het geheim verslag uitbracht aan de koning. Door deze spio-

¹¹ Richter, *Giraldus Cambrensis*, 83-127. Giraldus reisde drie keer naar Rome voor deze rechtszaak, in 1199, 1201 en 1203. Tenslotte zou hij nog in 1207 als pelgrim Rome bezoeken.

¹² *The Chronicle of Adam Usk*, xxv-xxix.

¹³ Ibidem, 126; Davies, *The Revolt of Owain Glyn Dwr*, 284-285; Psalmen 129:3. Ook Engelsen vluchtten naar Rome vanwege de partijstrijd tijdens de regeringen van Richard II en Hendrik IV: Harvey, *The English in Rome*, 43-44.

nageactiviteit werd hij weer in Engeland toegelaten.¹⁴

De ambitie van deze avontuurlijke jurist was hierna getemperd. Hij trad weer in dienst van de aartsbisschop van Canterbury, maar werd niet langer met gevoelige opdrachten vertrouwd. Hij overleed in 1430 in Wales. Zijn grafschrift roemde hem – in het Welsh – als de meest geleerde advocaat van Londen, met pauselijk privilege ‘rechter van de wereld’ en zo wijs als Salomo.¹⁵

Romeinse praktijken

Italianen stonden niet hoog aangeschreven in Noord-Europa. De Engelsman John Bremble, die in 1188 naar Rome was afgereisd, merkte in een brief aan het thuisfront op dat paus Clemens III ‘zowel van geboorte als van karakter een Romein is’. Hiermee wilde hij aangeven dat de man hebzuchtig was, een karaktereigenschap die als typisch Italiaans werd gezien.¹⁶ Kritiek op de grotendeels door Italianen beheerste curie kwam veel voor. Corruptie en hebzucht waren er volgens veel Britten aan de orde van de dag. Al in de twaalfde eeuw leverde de Engelse bisschop John van Salisbury commentaar op de onzuivere handel en wandel in Rome.¹⁷ Zulke regionale vooroordelen waren niet ongebruikelijk. Zo werden Welshmen door de Engelsen – en ook door de half-Welshe Giraldus – vaak neergezet als een licht ontvlambaar en onbetrouwbaar volk, dat in de strijd nuttig was vanwege zijn agressiviteit, maar waar men niet op kon vertrouwen.¹⁸

Giraldus trok naar Rome met de verwachting dat geld het verloop van een rechtszaak kon bespoedigen. Het was, wist hij, gebruikelijk om de paus bij de eerste ontmoeting een geschenk te geven. Rijk was hij niet, maar hij was wel een begenadigd en productief schrijver en hij had daarom zijn boeken mee getorst over de Alpenpassen. Deze presenteerde hij met een woordspeling aan paus Innocentius III: ‘Anderen geven u ponden [libras], maar ik geef u boeken [libros]’.¹⁹ Giraldus vermeldde dat Innocentius erg onder de indruk was van

¹⁴ *The Chronicle of Adam Usk*, xxix-xxxvii.

¹⁵ *Ibidem*, xxxvii-xxxviii. De titel ‘rechter van de stad en de wereld’ was Adam door de paus geschonken tijdens zijn verblijf in Rome. Blijkbaar voerde hij deze titel ook naderhand met trots, hoewel hij de verwijzing naar ‘de stad’ – Rome – weglief.

¹⁶ Geciteerd in: Robert Brentano, *Two churches: England and Italy in the thirteenth century* (Princeton 1968) 5.

¹⁷ John of Salisbury, *John of Salisbury's Memoirs of the Papal Court*, Marjorie Chibnall ed. (Londen 1956).

¹⁸ Bartlett, *Gerald of Wales*, 157-173.

¹⁹ *Autobiography*, 164. Hoewel Giraldus deze woordspeling met enige trots vermeldde, komen we hem ook tegen in een spotdicht uit deze periode, ‘Apocalypsis Goliae episcopi’, toegeschreven aan Walter Map, een vriend van Giraldus Cambrensis: George B. Parks, *The English traveler to Italy. The Middle Ages (to 1525)* (Rome 1954) 237. Het gedicht zelf is afgedrukt in *The Latin poems commonly attributed to Walter Mapes*, Thomas Wright ed. (Londen 1841) 1-20, aldaar 7.

de zes boeken die de Welshman hem schonk: 'De paus, nu, die zeer geleerd was en van literatuur hield, bewaarde al deze boeken bij zijn bed voor ongeveer een maand en liet de elegante en scherpe zinnen zien aan de kardinalen die hem kwamen bezoeken, en schonk ze uiteindelijk weg aan die kardinalen die ernaar vroegen. Maar van de *Gemma Ecclesiastica*, waar hij meer van hield dan de andere werken, wilde hij niet scheiden.'²⁰ Met deze gift hoopte Giraldus de sympathie van de paus te winnen. Het was geen toevallige keuze. De boeken konden illustreren dat Giraldus een zeer wijs man was en daarmee ook geschikt voor het bisdom Sint David's. Dit kon ook zijn argumenten versterken om het bisdom tot een aartsbisdom te verheffen. Daarnaast vormden de boeken ook een juridisch niet gemakkelijk aanvechtbare gift. Als hij de paus een geldbedrag had gegeven had men hem van simonie kunnen beschuldigen, het kopen van een kerkelijk ambt. Het moge duidelijk zijn dat Giraldus over deze schenking goed had nagedacht.

Het proces zelf verliep echter minder voorspoedig en sleepte zich een paar jaar voort (1199-1203). Giraldus stond geïsoleerd: koning Jan van Engeland en de aartsbisschop van Canterbury deden er alles aan zijn benoeming tegen te houden. Zo zouden zij de kanunniken van Sint David's omgekocht hebben om hun eerste stemming te herzien. Alleen de Welshe prins bleven Giraldus steunen, maar hierdoor leek hij juist des te meer een opstandige Welshman. Vooroordelen over de Welshmen waren ook in Rome bekend. Bovendien betichtte Giraldus in zijn werken de Engelsen van omkoping. Hij beweerde dat de aartsbisschop van Canterbury hem jaren later vertelde dat hij elfduizend mark had betaald om kardinalen om te kopen en dat hij bovendien veel goede dienaars had verloren op reis van en naar Rome.²¹ De door de Engelsen geopperde tegenkandidaat was echter ook weinig geschikt (volgens Giraldus was hij analfabeet).²² Uiteindelijk besloot de pauselijke rechtbank dat de bisschopsverkiezing ongeldig was en begon de procedure overnieuw. Giraldus werd niet opnieuw voorgedragen.

Net als Giraldus constateerde en verwierp Adam Usk corruptie aan het pauselijk hof. Hoewel hij zelf werkzaam was aan de pauselijke *rota*, één van de pauselijke rechtbanken, kopieerde hij allerlei spotdichten die in Rome circuleerden. De gedichten zijn inhoudelijk niet uniek, maar het blijft opmerkelijk dat zij juist door een hoveling werden verzameld. Ze bevatten vaak harde veroordelingen van het hof en de Romeinen:

²⁰ *Autobiography*, 164-165.

²¹ *Ibidem*, 293-294. Giraldus wijst in het bijzonder kardinaal Ugolino di Conti aan als corrupte hoveling. Dit is zeer opvallend omdat deze Ugolino in 1227, na Giraldus' overlijden, tot paus werd gekozen. Hij nam hierbij de naam Gregorius IX aan.

²² *Ibidem*, 259.

Romanus rodit, quos rodere non valet, odit.
Dantes exaudit, non dantibus hostia claudit.²³

De Romein vreet alles aan, en wat hij niet kan krijgen, haat hij.
Naar schenkers luistert hij, voor wie niet geeft sluit hij de poorten.

De gedichten schetsen een beeld van een hof waar men anderen veroordeelt vanwege hun hebzucht zonder kritisch naar de eigen corruptie te kijken. Rome verkeerde volgens Adam dan ook in een betreurenswaardige staat. Alles was er te koop en banen werden niet vergeven aan de meest geschikte kandidaat, maar aan de hoogste bieder.²⁴

De door Adam en Giraldus geuite beschuldigingen van corruptie zijn niet te verifiëren, maar het is duidelijk dat ze aansloten bij een al bestaand discours dat betrekking had op zowel de Italiaanse identiteit in het algemeen als het karakter van het pauselijk hof in het bijzonder. Dit discours werd door hen gebruikt om persoonlijke tegenslagen te duiden nadat zij in eerste instantie hadden geprobeerd zich te voegen in het pauselijk patronagenetwerk. Giraldus had gehoopt de pauselijke steun te verwerven door de schenking van zijn boeken, terwijl Adam door zijn benoeming aan het hof had verwacht uiteindelijk hogere posities in Engeland te verwerven. Zij werden hierin allebei teleurgesteld. 'Nu anderen achter het hof aanrennen,' stelde Giraldus in een van zijn laatste werken, 'laat hem [Giraldus] tot rust komen en in zijn bescheiden woning genieten van zijn geliefde boeken'. Giraldus presenteerde zichzelf na zijn mislukte bisschopsverkiezing als een kluizenaar en intellectueel die zich verre hield van de gevaren van de Engelse en Romeinse hoven.

Wolven in de stad

Veel auteurs beschreven Rome spottend, als hoogtepunt van christelijke hypocrisie en corruptie. Maar er waren ook andere manieren om Rome en het pauselijk hof te beschrijven, bijvoorbeeld als een afbrokkelende stad met de in het straatbeeld verankerde ruïnes van glorieuze paleizen en tempels of als een weerspiegeling van de hemel op aarde, met het hof van de paus als een voorbeeld van het hiernamaals.²⁵ Het beeld dat veel middeleeuwers hadden van Rome was ontleend aan *Mirabilia urbis Romae*-teksten die in Europa circuleerden.²⁶ In

²³ *The Chronicle of Adam Usk*, 188. Andere spotdichten zijn te vinden bij Ibidem, 182, 184, 188. Deze veelvuldige bespottung van het hof is des te opmerkelijker omdat Adam er op dat moment zelf werkzaam was. Pauselijke functionarissen waren zich dus al te bewust van de kritiek die zij ontvingen en die zij, afgaande op Adams kroniek, misschien ook deelden.

²⁴ Ibidem, 158, 160.

²⁵ Robert Brentano, *Rome before Avignon. A Social History of Thirteenth Century Rome* (herziene editie, Londen 1991) 71-90.

²⁶ Het bekendste voorbeeld hiervan is in ca. 1143 geschreven door de Romeinse kanun-

deze teksten werden de wonderen van Rome beschreven, waarbij niet alleen de christelijke kerken aan bod kwamen, maar juist ook veel aandacht werd besteed aan de klassieke – en heidense – bouwwerken van de stad. Vaak waren deze twee moeilijk van elkaar te onderscheiden omdat veel bestaande gebouwen in de late oudheid of in de middeleeuwen waren gekerstend en een nieuwe bestemming hadden gekregen als kerk. Schrijvers van zulke *Mirabilia*-teksten, zoals de Engelse meester Gregorius, wezen daarbij op continuïteit, maar ook op de manier waarop in opdracht van pausen belangrijke kunstwerken waren vernield.²⁷ Rome is dan ook door vele auteurs als een palimpsest weergegeven, als een stad met zeer veel verschillende lagen die in een gecompliceerde samenhang elkaar zowel aanvulden als tegenspraken. Ook de hier bestudeerde Welshe reizigers bezochten Rome met een oog voor de bezienswaardigheden van de stad. Maar wat vonden zij vermeldenswaardig en wat voor beeld presenteerden zij van Rome?

Giraldus Cambrensis was geïntrigeerd door het klassieke verleden. Zo bezocht hij de Welshe stad Caerleon, in de Romeinse tijd een belangrijke legerplaats. De twaalfde-eeuwse auteur Geoffrey van Monmouth schreef al over de Romeinse ruïnes (die overigens nog steeds zichtbaar zijn), maar Giraldus overtroefde hem in zijn omschrijving: zo was Caerleon niet zomaar een klassieke stad, maar evenaarde het de glorie van Rome zelf.²⁸ Bijzonderder nog dan het amfiteater, de ruïnes van tempels en de stadsmuren waren volgens hem de overblijfselen van de Romeinse baden, 'die voorheen door nauwe leidingen in de muren hitte verspreidden, met uitmuntend vakmanschap vervaardigd'.²⁹ Het deel van zijn autobiografie dat handelt over zijn bezoek aan Rome is verloren gegaan, terwijl zijn andere teksten over zijn verblijf in Rome zich richten op het proces dat hij er voerde. Hierin zweeg hij over de antieke overblijfselen van Rome en gaat hij slechts oppervlakkig in op de fysieke ruimte in de stad. Hij vermeldde bijvoorbeeld dat zijn appartement was gelegen in de buurt van het Lateraan, waar de paus in die tijd meestal resideerde. Een Welshe vriend, de bisschop van Bangor, verbleef in eerste instantie in hetzelfde huis, maar toen het erop leek dat Giraldus zich in de schulden moest steken om te kunnen overleven, verliet de bisschop hem uit angst om voor zijn schulden op te draaien. Deze

nik Benedictus, verschenen in Engelse vertaling als Benedictus, *The Marvels of Rome. Mirabilia Urbis Romae*, Francis Morgan Nichols ed. (New York 1986). Een standaardwerk over dit genre is te vinden in Nine Robijntje Miedema, *Die "Mirabilia Romae": Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte* (Tübingen 1996).

²⁷ Gregorius, *Magister Gregorius, Narracio de mirabilibus urbis Rome*, R.B.C. Huygens ed. (Leiden 1970) 17, 20.

²⁸ Geoffrey of Monmouth, *Historia Regum Britanniae*, IX.12. Giraldus had dit werk zeker gelezen en liet zich uiterst laatdunkend uit over het boek, dat hij in een anekdote als een duivels werk presenteerde: *Giraldi Cambrensis Opera* 6, 58.

²⁹ *Giraldi Cambrensis Opera* 6, 55-56.

vriendschap bleek niet sterk genoeg voor een verblijf in Rome.³⁰

In vergelijking met Giraldus besteedde Adam Usk relatief veel aandacht aan de beschrijving van Rome. Ook hij verbleef in de buurt van het pauselijk hof, dat zich rond 1400 meestal in het Vaticaan bevond. Hoewel hij enkele van de traditionele bezienswaardigheden van de stad opsomde zoals de belangrijkste kerken, liet hij zich vooral negatief uit over zijn verblijf in Rome.³¹ Hij beklaagt zich niet alleen over de corruptie aan het hof, maar ook over de Romeinen zelf. Het gebrek aan solidariteit en het verval van de stad waren hem een doorn in het oog. Rome was volgens hem vervallen, 'eerst vol met prinsen en hun paleizen, nu een verlaten plaats vol met achterbuurten, dieven, wolven en ongedierte'.³² Vanuit zijn appartement in de buurt van de Sint Pieter kon hij 's nachts de wolven door de straten zien sluipen. Ze hadden het gemunt op de kleine waakhonden, die luid blaften in de hoop dat de grotere waakhonden hen zouden komen redden. Maar volgens Adam deden deze niets terwijl de kleine honden werden verscheurd.³³ De anekdote staat symbool voor het Rome van Adam Usk, waarin de zwakkeren door de sterkeren werden verzwolgen, zonder enige hoop op redding.

Adam wees ook op het immorele gedrag van de hovelingen en de aanhoudende spanningen tussen het hof en de Romeinse bevolking. Zo beschreef hij de carnavalsfeesten, waarbij de Romeinse burgers zich overgaven aan alcohol en zonde. Er waren steekspelen, openbare executies en een evenement waarbij iedereen vrijelijk mocht strijden om acht zwijnen en het buitgemaakte vlees mocht houden. Deze feesten gingen volgens Adam gepaard met vechtpartijen en zelfs moorden, 'met name van de hovelingen, door [de Romeinen] gehaat vanwege wat zij hun vrouwen en dochters aandoen'.³⁴

Dit werd nog duidelijker in augustus 1405, toen elf Romeinse burgers werden geëxecuteerd omdat zij de paus publiekelijk hadden bekritiseerd. De bevolking kwam in opstand en riep, volgens Adam, om de dood van de paus en alle hovelingen en buitenlanders. De paus vluchtte met zijn vertrouwelingen naar Viterbo, maar veel van zijn dienaren moesten zelfstandig zien te ontkomen aan de uitbarsting van geweld. Adam beweerde dat hij alleen had weten te ontsnappen door onder te duiken, vermomd als dominicaan. Hij verloor al zijn bezittingen, tot aan zijn schoenveters toe, en kooplieden gingen er met zijn geld

³⁰ *Autobiography*, 267.

³¹ *The Chronicle of Adam Usk*, 170-172.

³² *Ibidem*, 188. Ook andere bronnen bevestigen dat er wolven rondliepen in vijftiende eeuws Rome: Brentano, *Rome before Avignon*, 131. Bij de Campo Santo Teutonico groeven in 1443 wolven de lijken van overleden Duitse pelgrims op en vraten ze aan: Clifford W. Maas en Peter Herde, *The German Community in Renaissance Rome 1378-1523* (Rome 1981) 115.

³³ *The Chronicle of Adam Usk*, 194.

³⁴ *Ibidem*, 194-196.

vandoor. De Romeinse opstandelingen verkondigden dat de paus een verrader en een hypocriet was en hingen het pauselijk wapenschild ondersteboven op in de stad. Muurschilderingen toonden de paus die van de duivel zijn kroon ontving. Pas na acht dagen wist Adam, nu vermoed als matroos, per boot de stad te ontvluchten en zich weer bij het pauselijk hof te voegen.³⁵

Net als Giraldus werd Adam door zijn vrienden verlaten toen hij na zijn vlucht berooid achterbleef. Hij beweerde een poging tot vergiftiging overleefd te hebben.³⁶ In juni 1406 was hij vanwege zijn toenemende armoede gedwongen het pauselijke hof te verlaten. Hij reisde door Frankrijk en de Lage Landen. Onderweg ging hij over op de obediëntie tot de paus van Avignon, die in het Franse taalgebied, Spanje en een deel van de Nederlanden werd aangehangen. Door baantjes te nemen bij de lokale adel wist hij te overleven. Het waren nu juist zijn Welshe 'vrienden' die hem twee keer verraadden en hem wederom al zijn bezittingen afnamen.³⁷ Het is een constant beeld dat vriendschappen in de stad van de paus vaak van korte duur waren of door het verblijf aan het hof werden gecorrumpeerd. Maar even onbetrouwbaar was de Romeinse bevolking, die door de bezoekers als bandeloos, onsolidair en gewelddadig werd afgeschilderd.

Rome was niet alleen een stad van wonderen, maar ook een nieuw Babylon, dat zowel corrupt was als corrumperend.³⁸ Niet het klassieke Rome stond centraal in de werken van Giraldus en Adam, maar het hebzuchtige Rome. Juist voor mensen als Adam en Giraldus, die als Welshmen al moeite hadden zich aan het Engelse hof te handhaven, moet het een tegenslag zijn geweest dat ze aan het pauselijk hof de lang gezochte erkenning misliepen. Zonder geld en machtige vrienden was het ook daar moeilijk iets te bereiken.

Rome, knooppunt van het christendom?

Rome was misschien een plaats waar men vrienden verloor, maar ook één waar men vreemdelingen leerde kennen. De stad kende een constante toestroom van nieuwe bezoekers van binnen en buiten Europa die om verschillende redenen het pauselijk hof bezochten. Zo kwamen er diplomaten, juristen, baantjesjagers, vluchtelingen, vorsten, klagers en beklaagden naar Rome. In welke mate leidde dit tot culturele uitwisseling en hoe keken Adam en Giraldus naar bezoekers uit andere windstreken?

Er zal voor ambitieuze clerici zoals de twee Welshmen nauwelijks sprake van een taalbarrière zijn geweest. Aan het hof sprak men Latijn en kon men dus ook met bezoekers uit andere landen overweg. Maar de samenstelling van het

³⁵ Ibidem, 204.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, 212-214.

³⁸ Brentano, *Rome before Avignon*, 87-89.

hof speelde ook een rol bij de keuze voor de spreektaal. Toen Giraldus rond 1200 naar Rome reisde, werd het hof nog gedomineerd door Italianen en zal ook deze taal veel zijn gebezigd. Rond 1400 was dit veranderd. In de veertiende eeuw was het Frans een belangrijke voertaal aan het pauselijk hof, maar met het Westers Schisma (1378-1417) bleven veel Franse clerici in Avignon, terwijl de meeste Duitse en Engelse vorsten partij kozen voor de Romeinse paus. Duitsers kregen dan ook steeds meer prestigieuze functies.³⁹ Engelsen volgden op enige afstand. Hierdoor werd ook de Duitse taal in gebruik genomen. De Engelsman William Swan bevestigde dit. Hij werkte net als Adam aan het Romeinse hof en kopieerde zijn correspondentie in een brievenboek dat bewaard is gebleven. In een ongedateerde brief verontschuldigde zijn vrouw Joan zich ervoor dat zij zich niet bij hem had gevoegd en niet de nodige taal had geleerd – de *linguam Teutonicam*.⁴⁰ Het is een veelzeggende opmerking die wijst op het belang van de Duitse taal aan het pauselijk hof. De Britse historicus E.F. Jacob stelde dat, aangezien de brief niet precies gedateerd kan worden, deze uitspraak misschien doelt op de tijd dat het hof in Konstanz resideerde (1414-1418). Dit kan kloppen, maar anderzijds zou het kunnen betekenen dat de Duitsers en Engelsen meer met elkaar optrokken dan met Italianen of andere Europeanen, en dat de Duitse taal daarbij als voertaal werd gebruikt.⁴¹

Het is niet mogelijk de sociale kringen van Giraldus en Adam te achterhalen, maar in het geval van Adam kunnen deze wel deels gereconstrueerd worden. Zo blijkt uit overgeleverde correspondentie tussen Adam en William Swan dat zij elkaar in Rome kenden.⁴² Maar overgeleverde correspondentie laat zien dat Engelsen elkaar waarschuwden niet te veel contact met Adam te hebben, omdat hij door hen werd gezien als een sympathisant van de opstandeling Owain Glyn Dwr.⁴³ Met wie had hij dan contact, als hij door veel van zijn landgenoten werd vermeden? Dit kunnen we afleiden uit Adams gedetailleer-

³⁹ Christine Schuchard, *Die Deutschen an der päpstlichen Kurie im späten Mittelalter (1378-1447)* (Tübingen 1987) 25-46.

⁴⁰ E.F. Jacob, 'To and from the Court of Rome in the Early Fifteenth Century', in: Idem, *Essays in Later Medieval History* (Manchester 1968) 58-78, aldaar 77-78; voor Swan, zie: Harvey, *The English in Rome*, 156-161.

⁴¹ Voor de sociale inbedding van Duitsers in Rome, zie Maas en Herde, *The German Community*. Hieruit blijkt echter dat er weinig contact was tussen de Duitse en Engelse gemeenschappen in Rome. Wel zochten kleinere taalgemeenschappen, zoals de Denen, aansluiting bij de Duitsers. Ook de Nederlanders werden onder de Duitsers geschaard. De vijftiende-eeuwse Engelse pelgrim Margery Kempe schreef in haar autobiografie dat zij in Rome een Duitser als biechtvader had. Hoewel hij geen Engels sprak en zij geen Duits, wisten zij elkaar door een wonder toch te begrijpen. Margery Kempe, *The Book of Margery Kempe*, Barry Windeatt ed. (Cambridge 2004) 185.

⁴² *The Chronicle of Adam Usk*, xxvi, xxxiv-xxxvi.

⁴³ Harvey, *The English in Rome*, 140-141.

de kroniek. Hij werd bij zijn aankomst in Rome aan paus Bonifatius IX gepresenteerd door de Napolitaan Balthasar Cossa en Adam maakte hierbij genoeg indruk om een baan aan de pauselijke *rota* te krijgen.⁴⁴ De Engelse edelman Walter FitzWalter ging bij hem langs toen hij in Rome was en vroeg hem om advies.⁴⁵ Een Napolitaanse collega aan de *rota* vormde Adams bron voor een verhaal over Saraceense piraten.⁴⁶ Zijn collega's aan de *rota* zouden de paus ook voorgesteld hebben hem tot bisschop van Sint David's te benoemen. Van een Duitser die naar het hof was afgereisd leerde Adam een nieuw spotdicht over de corruptie aan het Romeinse hof.⁴⁷ Tijdens de Romeinse opstand in 1405 dook Adam tijdelijk onder bij een Romeinse burger en wist hij uit de stad te ontsnappen door zich aan te sluiten bij een groep schippers. Zijn geld had hij bij die gelegenheid toevertrouwd aan kooplieden, die er vervolgens mee aan de haal waren gegaan.⁴⁸ Deze voorbeelden zullen slechts een zeer klein aantal van Adams internationale ontmoetingen in Rome hebben gevormd.

Hoewel waarschijnlijk niet al deze interacties even vriendschappelijk waren en enkele van deze contactpersonen slechts een korte tijd in Rome verbleven, is het duidelijk dat Adam Usk kennismakte met mensen uit de Britse eilanden, Duitsland, Italië en zelfs mensen van ver daarbuiten. Deze laatste groep omschreef hij niet als gelijken, maar als exotische vreemdelingen die weliswaar in Christus geloofden, maar er toch radicaal andere gebruiken op nahielden en hem daardoor fascineerden. Ook vanwege hun opvallende uiterlijk waren zij interessant. Twee christenen uit Ethiopië bezochten de paus en toonden hem als bewijs van hun geloof de kruizen die zij op hun borst droegen. Zij vielen op vanwege hun donkere huidskleur en hun baarden en een brandmerk aan hun rechteroor, waarvan zij zeiden dat het een teken van hun doop was.⁴⁹ Het is niet duidelijk of Adam bij dit bezoek zelf aanwezig was of dat hij ervan hoorde van anderen.

Het contact met oosters-orthodoxe christenen was regelmatig. Adam stelde dat bij de pauselijke kerstviering het evangelie zowel in het Latijn als in het Grieks werd voorgelezen om Byzantijnse gasten ter wille te zijn.⁵⁰ Maar het contact met hen was niet altijd positief. Adam verhaalde van een Byzantijns

⁴⁴ *The Chronicle of Adam Usk*, 154. Cossa zou in 1410 door het concilie van Pisa worden gekozen tot paus Johannes XXIII. In 1415 werd hij weer afgezet door het concilie van Konstanz.

⁴⁵ *Ibidem*, 162.

⁴⁶ *Ibidem*, 172.

⁴⁷ *Ibidem*, 188.

⁴⁸ *Ibidem*, 204.

⁴⁹ *Ibidem*, 190-192. Adam stelde dat zij afkomstig waren uit India, maar het is waarschijnlijker dat zij uit Ethiopië kwamen: Adam Usk, *Chronicon Adae de Usk A.D. 1377-1421*, E. M. Thompson ed. (Londen 1904) 167-168 n.2.

⁵⁰ *The Chronicle of Adam Usk*, 190.

gezantschap naar Rome dat eiste dat het Heilige Roomse Rijk, Lombardije en het koninkrijk Napels teruggegeven zouden worden aan de Byzantijnse keizer. De gezanten stelden voor dat deze claim met een tweegevecht getoetst zou kunnen worden. Volgens Adam antwoordde de paus hierop dat het keizerrijk hen met recht was ontnomen, naar aanleiding van hun ketterij en afvalligheid ('eorum hereses et scismata'). Glimlachend zei de paus bovendien dat hij niet betrokken wilde zijn bij het vergieten van christelijk bloed, waardoor het door de Grieken geopperde tweegevecht niet door ging.⁵¹

Hoewel het bekend is dat dit Byzantijnse gezantschap de paus bezocht in 1405, wordt uit de bronnen niet duidelijk waarom zij langskwamen. Adams beschrijving van dit incident is uniek, maar het door de Grieken voorgestelde duel om de heerschappij over een groot deel van Europa te bepalen klinkt niet aannemelijk. Maar het beeld dat hij schetste van de verschillen tussen de rooms-katholieke en orthodoxe leer berust wel degelijk op feiten. Adam noemde in het bijzonder de verschillende visies op de Heilige Geest, die volgens de westerse kerk voortkwam uit zowel de Vader als de Zoon, terwijl deze volgens de Byzantijnen enkel uit de Vader voortkwam. Ook noemde hij verschillen bij de biecht en de eucharistieviering (waarbij men in de orthodoxe kerk een hostie van gedeseemd brood gebruikte, in tegenstelling tot de hostie van ongedeseemd brood in de westerse kerk). Op deze punten was Adam goed ingelicht, hoewel hij zweeg over meer structurele problemen, zoals de positie van paus en keizer in beide kerken.⁵²

Ondanks zijn theologische kritiek toonde Adam groot respect voor de Griekse clerus die volgens hem een toonbeeld was van vroomheid en bescheidenheid. Ook hun lange baarden maakten indruk op hem.⁵³ Hij sprak zelf met deze Grieken, die hem vertelden dat de Griekse adel in het geheel afstamde van Constantijn de Grote, zijn drie ooms en dertigduizend Britten die met hem mee waren gereisd. Dit maakte diepe indruk op de Welshman, die parallellen herkende tussen de edele Grieken en zijn eigen volk. Adam vergeleek de in het nauw gedreven Grieken met de vroegmiddeleeuwse Britten en de binnenvallende Turken met de Angelsaksen.⁵⁴ Dit was niet de enige keer dat hij zich zo uitliet over het lot van de Grieken. Zo betreurde hij eerder al in de kroniek dat de vorst van een ooit zo machtig rijk nu gedwongen was om aan andere landen steun te vragen.⁵⁵ Adams verdriet over het lot van deze medechristenen,

⁵¹ Ibidem, 198-199.

⁵² Deno J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance* (Oxford 1966) 84-111.

⁵³ *The Chronicle of Adam Usk*, 118-120. Adam zou in 1400 in Engeland al een Grieks gezantschap gezien hebben, maar het is niet duidelijk of hij bij die gelegenheid ook zelf met de Grieken gesproken had. Hij stelt expliciet dat dit bij hun bezoek aan Rome wel het geval was.

⁵⁴ Ibidem, 198-200.

⁵⁵ Ibidem, 118-120, 158.

zijn benoeming van een gedeelde herkomst en zijn vergelijking van de Welshe geschiedenis met de Byzantijnse dagelijkse realiteit, doen vermoeden dat zijn ontmoetingen in Rome bijdroegen aan een grotere sympathie en een zekere mate van identificatie met deze groep.

Hoewel het in Rome mogelijk was in nauwer contact te komen met onbekende bevolkingsgroepen, bleven sommige vooroordelen in stand. Adam liet zich bezorgd uit over het gebrek aan zorg voor de armen van Rome – ongetwijfeld gemotiveerd door zijn eigen ervaringen. Hij had daarbij echter vooral aandacht voor christenen en geen oog voor de joden. Deze bevolkingsgroep was al sinds de dertiende eeuw uit Engeland verbannen en Adam zal dus weinig of geen contact met hen hebben gehad voor hij naar het vasteland trok. In Rome woonden nog wel joden, maar zij werden daar gediscrimineerd. Bij de carnavalsspelen draaiden zij volgens Adam op voor de kosten van één van de festiviteiten, namelijk het doodknuppelen van zwijnen op de Monte Testaccio.⁵⁶ Dat zij juist zwijnen moesten bekostigen, in het jodendom beschouwd als onrein, vergrootte de vernedering.

Bij de inauguratie van een nieuwe paus moesten de joden participeren in een rite die symbool stond voor de pontificale tolerantie van deze groep. Tegelijkertijd moest het ook aantonen dat de joden geen onderdeel vormden van de christelijke gemeenschap. Bij de intredeprocessie van de paus trok hij door de straat van de joden en moesten zij hem hun wet tonen en door hem laten erkennen.⁵⁷ Volgens gebruik antwoordde de paus dat hun wet rechtvaardig was, maar dat zij deze niet begrepen en dat, Paulus parafraserend, het oude nieuw was geworden – het Oude Testament was vervangen door het Nieuwe.⁵⁸ Dit benadrukte de band tussen jodendom en christendom, maar tegelijkertijd ook het verschil. Het illustreerde ook de onderdanigheid van de joden aan de paus en de ondergeschiktheid van het jodendom aan het christendom.⁵⁹ In zijn beschrijving van een soortgelijke optocht toonde Adam Usk weinig begrip voor

⁵⁶ Ibidem, 194. Vanaf 1468 moesten joden ook zelf meedoen aan deze spelen door vrijwel naakt langs een vast parcours te rennen voor het vermaak van de menigte. Vanaf 1668 konden zij deze deelname afkopen. Amnon Linder, "The Jews too were not absent... carrying Moses's Law on their shoulders" *The Ritual Encounter of Pope and Jews from the Middle Ages to Modern Times*, *Jewish Quarterly Review* 99 (1999) 323-395, aldaar 363; Martine Boiteux, 'Les Juifs dans le Carnaval de la Rome moderne, XVIe-XVIIIe siècles', *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 88 (1976) 745-787.

⁵⁷ Hoewel er hier sprake is van een Joodse straat, woonden de joden niet in een getto. Dat werd pas in de zestiende eeuw opgericht. Brentano, *Rome before Avignon*, 46.

⁵⁸ *The Chronicle of Adam Usk*, 186; 2 Korintiërs 5:17, 'Daarom ook is iemand die één met Christus is, een nieuwe schepping. Het oude is voorbij, het nieuwe is gekomen' (NBV).

⁵⁹ Linder, *The Jews too were not absent*, 350-362. Deze ceremonie was niet specifiek met Rome verbonden: toen Martinus V in Konstanz tot paus werd gekozen stonden de plaatselijke joden ook daar klaar om hem op zijn processie te begroeten en erkenning voor

de joden en sloot hij zich aan bij de pauselijke visie. Hij merkte hierbij op dat de joden al erg lang vasthouden aan hun foutieve denkbeelden.

Hoewel Giraldus en Adam in Engeland onderdeel waren van een gemarginaliseerde minderheidsgroepering kregen zij meer kans dan andere Welshmen en hadden zij in Parijs en Oxford gestudeerd.⁶⁰ Als bekroning van hun carrière wilden zij tot bisschop benoemd worden, maar toen dit in hun thuisland vanwege politieke omstandigheden onmogelijk bleek, richtten zij zich tot Rome, om met behulp van de paus toch de gehoopte benoeming te krijgen. Naast het intellectuele prestige dat aan het ambt verbonden was, zullen ook de macht en inkomsten hen aangetrokken hebben. Giraldus probeerde met zijn boeken de steun van de paus te verwerven, terwijl Adam in dienst trad van de curie. Het mocht echter niet baten: er zaten twee eeuwen tussen de reizen van Giraldus en Adam, maar zij keerden beiden met lege handen terug naar huis. Met hun teleurstelling gingen zij op een soortgelijke manier om. Zij namen de pen ter hand en schreven over de corruptie aan het pauselijke hof. Hun teksten zijn geen lofredes, maar vallen eerder te plaatsen in de traditie van spotdichten die de Romeinse curie op de hak nemen. Toch vormt humor slechts een incidenteel element in de verhalen, die eerder overheerst worden door droefheid over het verval van de eens glorieuze stad. 'O God', schreef Adam Usk, 'Rome is betreurenswaardig!'⁶¹ Dit uitte zich niet alleen in de fysieke verschijningsvorm van de stad, die vol stond met vervallen tempels en paleizen, maar ook in de door hen beschreven menselijke omgang. Contacten waren oppervlakkig en vaak gemotiveerd uit hebzucht. Naar armen werd niet omgekeken en vriendschappen bleken enkel te draaien om wederkerigheid. Zowel de hovelingen als de Romeinen zelf gedroegen zich verre van voorbeeldig en geweld was aan de orde van de dag.

Deze inktzwarte beschrijvingen zijn deels ingegeven door de teleurstellende afloop van de verblijven van Giraldus en Adam in Rome. Hun teksten moeten dan ook kritisch worden bestudeerd. Adam verbleef vier jaar in Rome en koesterde de titel 'rechter van de wereld' die de paus hem had geschonken tot aan zijn dood. Giraldus bezocht de stad vier keer en zal er vele maan-

hun privileges te ontvangen. Martinus zou hen gezegd hebben de sluier voor hun ogen te laten vallen en het licht van het eeuwige leven te aanschouwen; *Ulrich Richental, Chronik des Konstanzer Konzils 1414-1418 von Ulrich Richental*, Thomas Martin Buck ed. (Ostfildern 2011) 114. Deze uitspraak was een verwijzing naar 2 Korintiërs 3, Psalmen 119:18 en Johannes 8:12.

⁶⁰ Uit prosopografisch onderzoek blijkt dat andere Welshmen meer succes hadden en bijvoorbeeld tot bisschop werden benoemd. Ook zij vormden uitzonderingen. Rhun Emlyn, 'Serving church and state: the careers of medieval Welsh students', *The fifteenth century* 11 (2012) 25-40.

⁶¹ *The Chronicle of Adam Usk*, 188.

den hebben verbleven. Er was genoeg om hen te blijven lokken: het gezelschap van de paus en andere geleerden, de vele kerken die men er kon bezoeken, de aflaten die men daarbij kon verdienen en misschien ook een fascinatie voor de vreemdelingen die in de stad te ontmoeten waren. Giraldus beschreef zijn laatste reis naar Rome, een pelgrimage in het jaar 1207, als een triomf. Hij wist niet alleen honderd aflaten binnen te slepen door alle kerken langs te gaan, maar ging opnieuw op audiëntie bij Innocentius III, voor wie hij nog steeds veel respect koesterde. De paus adviseerde hem wijselijk over hoe hij het beste kon leven. Giraldus trok tevreden terug naar Wales. 'Daarom', zo concludeerde hij, 'laat ik het aan de oplettende lezer over om te bepalen of de ondernemingen van meester Giraldus verspilde moeite waren'.⁶² Ondanks de voortdurende kritiek bleef het Romeinse hof dan ook horden mensen aantrekken vanuit heel Europa.

⁶² *Giraldi Cambrensis Opera* 1, 138.

Floris Meens (1985) is werkzaam als docent bij de leerstoelgroep Cultuurgeschiedenis aan de RU, waar hij onderzoek doet naar culturele en intellectuele netwerken.

Een barbaars Byzantium?

De Eeuwige Stad bezongen en beklagd in een laat negentiende-eeuwse Romeinse salon

Het Congres van Wenen (1814-1815) markeerde op het Italiaanse schiereiland het losbarsten van het *Risorgimento*, de strijd tegen de pauselijke en buitenlandse overheersing die moest leiden tot het ontstaan van een grote nationale eenheidsstaat. De interne verschillen in politieke en religieuze opvattingen en het krachtige regionalisme in Italië leidden ertoe dat dit conflict lang duurde. Pas na talloze binnen- en buitenlandse oorlogen, volksrevoltes en dynastieke dilemma's werd het land politiek verenigd. In februari 1861 werd het nieuwe koninkrijk Italië geproclameerd, vooralsnog met Turijn als hoofdstad. Een groot dilemma was dat Rome, de Eeuwige en dus gedroomde hoofdstad, nog steeds in handen was van paus Pius IX, die bescherming kreeg van Franse troepen. Voor de nieuwe politieke elite was het vanzelfsprekend dat Rome onderdeel zou worden van het koninkrijk, juist omdat zij de enige plek was die niet alleen maar regionale herinneringen opriep. Door het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog in 1870 verloor de paus zijn Franse bescherming en op 20 september van dat jaar vielen Italiaanse troepen – minder heroïsch dan vaak wordt beweerd – bij de Porta Pia de stad binnen. Met de symbolische intocht van Victor Emanuel, voorheen koning van Sardinië maar nu van de hele natie, werd Rome inderdaad hoofdstad. Er was echter nog lang geen sprake van een gedeeld Italië-gevoel, daarvoor was het *campanilismo*, de liefde voor de eigen stad of streek, nog te sterk aanwezig. De noordelijke regio's verschilden bovendien niet alleen cultureel, maar ook economisch, aanzienlijk van de zuidelijke gebieden. Het weinig adequate ambtenarenapparaat, de amper functionerende middenklasse en een parlement dat gebukt ging onder corruptie maakten mogelijke oplossingen bovendien gecompliceerd. Geconfronteerd met deze problemen voerden de politieke en de intellectuele elites talloze discussies, niet in de laatste plaats over de vraag hoe er een culturele eenheid gesmeed kon worden.¹

¹ Voor een historisch overzicht van het *Risorgimento* en de cultuurpolitiek die de nieuwe machthebbers daarna voerden zie: J. Davis, *Italy in the nineteenth century* (Oxford 2000).

Het onderzoek naar het (post-) *Risorgimento* heeft in het afgelopen decennium meer aandacht geschonken aan dit cultuurhistorische aspect dan voorgaand onderzoek naar natievorming in Italië. De wetenschappelijke focus verschoof geleidelijk van de politieke chronologie, met 'grote' namen als Cavour, Mazzini en Garibaldi, naar de achterliggende politieke en culturele dilemma's van de nieuwe machthebbers.² Tegelijkertijd kregen minder zichtbare groepen een voorname plaats toegedicht, waarbij de rol van de intellectuele elite en, ook daarbinnen, die van vrouwen steeds meer op de voorgrond trad. Zo werd bestudeerd hoe gastvrouwen in Florence, Milaan, Turijn en Napels tijdens de eenheidsstrijd zorgden voor een wezenlijk element in de politieke en culturele infrastructuur.³ In hun salons vonden immers belangrijke ontmoetingen plaats, konden ideeën rijpen, werden gedachtes over de politieke eenwording uitgewisseld en werden afspraken beklonken. Weinig aandacht is echter uitgegaan naar de rol die vrouwen, en meer in het bijzonder deze salonnières, speelden in de culturele eenwordingsstrijd die volgde op de politieke. Een interessante casestudy vormt in dat kader de Romeinse gravin Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925), die tussen 1870 en 1910 vorm gaf aan de belangrijkste salon in de hoofdstad. Zelf afkomstig uit een aanzienlijke familie die tal van politici had voortgebracht, werd in haar paleis (cultuur)politiek bedreven én besproken. Daarnaast was zij werkzaam als archeologe, zodat zij, net als haar collega's, geconfronteerd werd met de cultuurpolitieke beslissingen van de nieuwe machtsorde.

Na Lovatelli kort te hebben geïntroduceerd, wordt in dit artikel aan de hand van haar salon geschetst hoe Rome, ook in de negentiende eeuw, een trekpleister was voor de Europese intellectuele en culturele elite, in het bijzonder voor archeologen. Vervolgens wordt uiteengezet hoe juist deze wetenschap onder invloed stond van de cultuurpolitieke betekenis die werd toegedicht aan de Eeuwige Stad. Voorts zal blijken dat de archeologen in de kring rondom Lovatelli zeker niet onverdeeld positief stonden tegenover de stedelijke veranderingen die plaatsvonden, ondanks het profijt dat zij hiervan hadden. Dat gold ook voor andere intellectuelen die bij haar te gast waren. Dit maakt de reikwijdte zichtbaar van het debat over de positie en de functie van Rome in de late negentiende eeuw en toont eveneens de rol die de salon van Ersilia daarbij vervulde. Het doel van dit artikel is tot slot om bloot te leggen hoezeer binnen dit 'Romeinse debat' sprake was van een spanningsveld tussen de moderne stad en haar verleden(s).

² O.a. A. Körner, *Politics of Culture in Liberal Italy* (New York 2009) gaat uitgebreid in op de creatie van de Italiaanse cultuurnatie.

³ Een vrij uitgebreide studie is M. Betri en E. Brambilla (ed.), *Salotti e ruolo femminile in Italia tra fine Seicento e primo Novecento* (Venetië 2004).

Een Romeinse identiteit: het leven en werk van Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925)

Ersilia Caetani werd op 12 oktober 1840 geboren uit het huwelijk tussen Michelangelo Caetani (1804-1882) en Callista Rzewuska (1818-1842). Michelangelo was een telg uit een vooraanstaande adellijke familie uit Rome die, behalve een reeks schrijvers en wetenschappers, ook de pausen Gelasius II (Giovanni da Gaeta, 1085-1119) en Bonifatius VIII (Benedetto Caetani, 1235-1303) had voortgebracht. Ook Michelangelo zelf was beroemd, niet alleen in Rome maar ook daarbuiten. Hij was een belangrijk politicus, kunstenaar, archeoloog en een vooraanstaand Dante-kenner. Met de Poolse prinses Rzewuska kreeg hij naast Ersilia ook zoon Onorato (1842-1917). Na de vroegtijdige dood van Callista werden de kinderen opgevoed door Michelangelo. Ersilia vond troost in datgene wat haar ouders had verbonden: de liefde voor Rome. De vurige passie voor het verleden die de adolescente koesterde, leidde tot een groot aantal vragen. Michelangelo toonde zich welwillend en stond Ersilia toe zo nu en dan aanwezig te zijn bij de bijeenkomsten die hij organiseerde. Daar verzamelden zich immers archeologen en filologen die haar antwoord konden geven op haar prangende vragen. Bovendien bood Michelangelo zijn kinderen formeel onderwijs. Bij jongens zoals Onorato, afkomstig uit een aristocratische Romeinse familie, was dat vanzelfsprekend. Hij werd achtereenvolgens senator, minister van buitenlandse zaken en burgemeester van Rome. Meisjes uit de elite hadden slechts bij uitzondering toegang tot hogere scholing.⁴ Dat Michelangelo een aantal bevriende wetenschappers vroeg om Ersilia op te leiden is dan ook opmerkelijk. Van hen leerde zij Engels, Frans en Duits, maar vervolgens ook Latijn, Grieks en Sanskriet.

De gravin ontwikkelde zich zo tot een kenner van de oudheid. Na de dood van haar echtgenoot Giacomo Lovatelli in 1879 legde zij zich toe op de epigrafie, de wetenschappelijke bestudering van inscripties op steen of ander hard materiaal. Ersilia was altijd bescheiden over haar kennis en kunde. Pas na fors aandringen, onder meer door de bekende archeoloog Giovanni Battista de Rossi, publiceerde zij haar eerste artikelen over de Romeinse circusspelen. Daarna volgde ook een reeks boeken, waaronder haar beroemdste werk *Thanatos* (1887), over de wijze waarop in de antieke wereld werd omgegaan met de dood. Rond 1900 voelde Ersilia de behoefte aan een vaste plek waar zij haar onderzoek kon presenteren. Die vond zij in de *Fanfulla della Domenica* en vooral de *Nuova Antologia*. Met de overgang van vakbladen naar populairwetenschappelijke tijdschriften veranderde ook haar taalgebruik: haar werk bevatte nu minder specifieke terminologie. Bovendien werden de thema's 'populairder', blijkens *Passeggiate nella Roma antica* (1910), een soort reisgids door het klassieke Rome. Met haar werk oogstte Lovatelli veel lof. Op voordracht van de beroemde Duitse archeologen Henzen en Mommsen trad zij al in 1864 toe tot het *Istituto*

⁴ M.Casalena, *Scritti storici di donne Italiane. Bibliografia 1800-1945* (Florence 2003); vooral 'La scuola e le donne', 27-32.

di corrispondenza archeologica di Roma en het *Deutsches Archäologisches Institut*.⁵ Diverse onderscheidingen volgden, waaronder een eredoctoraat aan de universiteit van Halle. Op 15 maart 1879 werd zij bovendien als eerste en enige vrouw benoemd tot erelid van de *Reale Accademia Nazionale dei Lincei*, een zeer prestigieuze wetenschappelijke academie in Rome. Dit markeert haar positie als *Grande Dame* van de archeologie; de Duitse historicus Ferdinand Gregorovius noemde haar in zijn dagboek zelfs 'la più dotta fra le donne di Rome e fors'anche d'Italia' ('de geleerdste vrouw in Rome en wellicht zelfs in Italië', FM).⁶

Negentiende-eeuwse Romeinse archeologie: een cultuurpolitiek strijdtoneel

Naast haar werk als archeologe gaf Ersilia vorm aan een salon, waarin geleerden een dominante positie hadden. Hoewel de interesse voor het verleden Rome in de negentiende eeuw extra aantrekkingskracht gaf, was de Eeuwige Stad al veel langer een thuishaven voor wetenschappers. Sinds de late vijftiende eeuw kwamen zij vanuit verschillende uithoeken af op de net geopende Vaticaanse bibliotheek, op de pauselijke universiteit, La Sapienza, of bezochten zij een van de colleges van de religieuze ordes. Met de openstelling van de Vaticaanse archieven in 1880-1881 nam de aantrekkingskracht van de stad op buitenlandse wetenschappers enkel toe; daar bevonden zich immers de bronnen die het eigen verleden blootlegden.⁷ Rome was natuurlijk een trekpleister voor archeologen en oudheidkundigen, die hun vakgebieden in die tijd zagen verzelfstandigen. Zij beproefden er gravend – in de grond, maar eveneens in de diverse bibliotheken en archieven – hun geluk. Al vroeg in de negentiende eeuw begreep de curie de waarde van deze tak van wetenschap en in 1816 richtte paus Pius VII dan ook de *Accademia Romana di Archeologia* op. Daarmee voorkwam de kerk dat het antieke erfgoed in handen viel van geïnteresseerden van buitenaf. Het was in de negentiende eeuw immers gebruikelijk dat vondsten, soms bescheiden in omvang, maar vaak ook zeer groot, werden meegenomen, bijvoorbeeld toen Napoleon diverse antieke resten vanuit Rome naar zijn Musée Napoléon had overgebracht.⁸ Het kerkbestuur begreep bovendien het belang van archeologie in het onderstrepen van haar eigen geschiedenis en identiteit. De christelijke archeologie werd een belangrijke discipline en gerespecteerde archeolo-

⁵ C. Snouck Hurgronje, 'Ignazio Guidi. 31 juli 1844-18 april 1935', *De Gids* 99 (1935) 59-74, aldaar 64.

⁶ Geciteerd in: F. Gregorovius, *Diari Romani* (Milaan 1895) 48. Voor een analyse van de positie van Ersilia als vrouw binnen een door mannen gedomineerd vakgebied zie: F.P.G.B.M. Meens, 'Een zuster binnen een leger aan mannenbroeders? Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) en de Italiaanse cultuurnatie', *Historica* 35 (2012).

⁷ P. Rietbergen, *Rome and the world. The world in Rome. The politics of international culture, 1911-2011* (Dordrecht 2012) 141-149.

⁸ S. Dyson, *In pursuit of ancient pasts* (Yale 2006) 65-85. Voor de Napoleontische periode in Rome zie p. 21-24.

gen waren verbonden aan het Vaticaan, zoals Giovanni Battista de Rossi (1822-1894), die het onderzoek naar de Romeinse catacomben leidde.⁹

Op 8 november 1870 maakte Alfonso La Marmora, afgevaardigde van koning Victor Emanuel II, bekend dat de *Commissione di Antichità e Belle Arti* geen enkele autoriteit zou bezitten in het nieuwe Italië. Als wereldlijk leider had de paus dankzij deze commissie decennialang de archeologische activiteiten in Rome kunnen beheersen. Grootschalige opgravingen van niet-christelijke gebouwen waren daardoor tot dan toe uitgebleven.¹⁰ De archeologie bezat echter te veel waarde voor de nieuwe machthebbers om deze kerkelijke overheersing ongemoeid te laten. Opgravingen waren immers in staat het grootse Romeinse verleden bloot te leggen, een historie waarvan de nationalistische gretigheid gebruik wilden maken. Zij zagen hun ongedeelde Italië als een logische voortzetting van het Romeinse Rijk dat ooit Europa had gedomineerd. Zowel die overheersing als de Italiaanse nationale eenheid waren tot een einde gekomen toen het pauselijke gezag begon te domineren en het 'tweede' Rome ontstond. De archeologie was de wetenschap die het aan het 'derde' Rome, dat van de postunificatie, mogelijk maakte zich te spiegelen aan het 'eerste'. Het viel echter nog niet mee om geschikte wetenschappers te vinden die zich leenden voor een klus die duidelijk in het teken stond van de cultuurpolitiek van de jonge monarchie. Vooraanstaande archeologen, onder wie De Rossi, haakten af. Zij wilden hun vroegere werkgever niet tegen het hoofd stoten of geloofden niet in de toekomstplannen van de nieuwe orde. De enige die in aanmerking kwam om leiding te geven aan de archeologische projecten was Pietro Rosa. Hij initieerde met zijn *Commissione archeologica comunale* grootschalige opgravingen op het Forum Romanum en het Forum Traianum, bij de Via Appia en de Via Latina; projecten die de grandeur van het nieuwe Italië onderstreepten.¹¹

Ook andere Europese regeringen erkenden in de loop van de negentiende en de vroege twintigste eeuw de waarde van archeologisch onderzoek en financierden de oprichting van wetenschappelijke instituten.¹² Juist vanwege hun nationale karakter konden deze thuishavens niet altijd zorgen voor de transnationale uitwisseling van ideeën. In een tijd waarin de onderlinge verhoudingen toch al gespannen waren, onder meer vanwege de Frans-Duitse Oorlog (1870-1871), bestond er behoefte aan een neutrale plek. Ersilia begreep de noodzaak van die natie-overstijgende communicatie en maakte haar salon tot de vaste ontmoetingsplek voor archeologen van alle nationaliteiten. Daarnaast ontving ze in haar salon vrijwel de voltallige politieke en culturele elite, niet alleen van Italië, maar van heel Europa. Onder hen bevonden zich Emile Zola, Franz Liszt,

⁹ Idem, 107-108.

¹⁰ M. Barbanera, *L'archeologia degli Italiani* (Rome 1998) 3-33.

¹¹ Ibidem, 32-38.

¹² Voor een diepgravende geschiedenis van deze instituten, en met name die in de Valle Giulia zie: Rietbergen, *Rome and the world*, hoofdstuk 4: 'A valley of academies. Memory palaces in the Valle Giulia', 141-266.

Ferdinand Gregorovius, Theodor Mommsen, Ernest Renan, Hippolyte Taine, Grazia Deledda, Giosuè Carducci, Gabriele D'Annunzio, en in totaal zeven personen die uiteindelijk een Nobelprijs zouden winnen. Volgens de gasten heerste er in Palazzo Lovatelli, een zalmroze gebouw midden in Rome, een Europese gedachte; Ersilia was voor hen een lichtend voorbeeld: onder haar leiding kwamen afgevaardigden van alle naties in een vredige sfeer samen.¹³

Het oude Rome bezongen

Over welke thema's sprak men tijdens deze ontvangsten, die volgens de aanwezigen, gekscherend ook wel de *Ersiliasti* genoemd, leken op die van een wetenschappelijke academie? Vaak gingen de gesprekken over de laatste vondsten in de oude stad en de rest van Italië. In veel gevallen waren het conversaties die enkel wetenschappelijk inzicht als doel hadden, maar soms nam de nationale trots ook hierin de overhand. Dat blijkt uit de discussie die plaatsvond na de ontdekking van de *Lapis Niger*, een met zwart marmer afgedekte ondergrondse ruimte die in 1899 werd opgegraven door de Italiaan Giacomo Boni, die de leiding had over de opgravingen op het Forum Romanum. Direct nadat de marmeren plaat was opgetild, vermoedde men dat de ruimte eronder een sacrale plek was geweest voor de vroegste bewoners van Rome. Boni ontdekte er bovendien een Latijnse inscriptie, die nog steeds geldt als een van de oudste die ooit werd gevonden. Het ontcijferen ervan was ingewikkeld, omdat het een boustrophedonschrift betrof, waarbij de opeenvolgende regels om beurten van links naar rechts en dan weer van rechts naar links moeten worden gelezen. Bovendien ontbrak het begin en het einde van de tekst geheel en was van elke regel slechts een derde overgeleverd. In de salon kwam het tot een debat over de ontcijfering, de inhoud en de datering van de inscriptie, waarin de Duitse en Italiaanse archeologen heftig tegen elkaar tekeer gingen. Ook daarbuiten kwam het tot een hevige polemiek, waarbij de Italianen beweerden dat de inscriptie het ultieme bewijs vormde dat Livius gelijk had gehad toen hij het ontstaan van Rome dateerde in de achtste eeuw voor Christus. Een aantal Duitse geleerden dacht daar anders over en dateerde het votief jonger, waarmee zij de Italiaanse cultuurnatie een gevoelige klap toebrachten. Bovendien bekritiseerden zij een groep Italiaanse archeologen vanwege hun gedateerde methoden.¹⁴

De meeste gasten in de salon in Palazzo Lovatelli waren hoe dan ook verheugd dat het Romeinse verleden steeds zichtbaarder werd. De dichter Giosuè Carducci bezong het klassieke Rome in de gedichten die hij voordroeg, onder meer uit zijn dichtbundel *Odi Barbare*, geschreven tussen 1873 en 1893.

¹³ F. Kraus, 'Frauenarbeit in der Archäologie (1890)', in: idem, *Essays, Erste Sammlung* (Berlijn 1986) 253-281, aldaar 277.

¹⁴ Voor deze discussie zie: P. Rietbergen, *De retoriek van de Eeuwige Stad. Rome gelezen* (Nijmegen 2003) 52-53; Cfr. F. Coarelli, *Rom: ein archäologischer Führer* (Freiburg im Breisgau 1975) 63-65.

Daarin stond bijvoorbeeld:

(...)

zo u lief was het klassieke altaar

op de verheven Palatijn (nog scheerde de Tiber

langs de heuvel Evandro, en zwervend van het Capitool

naar de Aventijn hief de huiswaarts kerende quiriet

de ogen op naar de ommuurde stad bestraald door de zon

en neuriede traag een saturnaliënlied)

o koorts, aanhoor mij dan! Verjaag van hier de nieuwe

mensen

en hun kleinzielige zonden; heilig is hier het afgrijzen,

het goddelijke Rome slaapt op deze plek.

Zij leunt haar hoofd tegen de doorluchtige Palatijn,

tussen de Caelius en de Aventijn slaat zij de armen open

en door de Capena wringt zij haar sterke schouders tot de

Via Appia.¹⁵

Carducci's gedichten klonken niet alleen tijdens dergelijke bijeenkomsten, maar werden ook intensief gelezen op middelbare scholen waar zij leerlingen de liefde voor het nationale verleden bijbrachten. In de salon inspireerde Carducci talloze collega's, zoals Gabriele D'Annunzio, wiens eigen gedichten en romans als hoogtepunten binnen het decadentisme gelden. Ook de Hongaarse componist Franz Liszt laafde zich aan het antieke verleden, bijvoorbeeld tijdens de wandelingen die hij met Ersilia maakte door de antieke stad. Dankbaar waren zij allen dat zij het verleden van hun geliefde stad dankzij de gevoerde cultuurpolitiek zo konden aanschouwen.

¹⁵ Het citaat komt uit het gedicht 'Dinanzi alle Terme di Caracalla' uit Carducci's bundel *Odi barbare*, en werd door A.-M. Pols vertaald als 'Voor de thermen van Caracalla'. Geciteerd uit: A.-M. Pols (vert.) e.a., *Gedichten, essays, roman, toneel* (Hasselt 1960) 63-64.

Het nieuwe Rome beklagd

Deze cultuurpolitiek kende echter eveneens facetten waardoor het verleden in de knel kwam. Het derde Rome, de hoofdstad van het nieuwe Italië, diende zich immers niet alleen te spiegelen aan het eerste, het moest bovendien kunnen concurreren met moderne Europese hoofdsteden als Parijs, Wenen en Berlijn. Om die reden werden grote bouwprojecten opgezet: er verrezen gloednieuwe overheidsgebouwen en een modern station, brede lanen vervingen deels de middeleeuwse wirwar van straatjes in het stadscentrum en buiten de stadsmuren werd een begin gemaakt met de aanleg van de *borgate*, de arme wijken waarin de bevolkingsaanwas zou worden gekanaliseerd.

Een groot deel van de intellectuele elite die Ersilia ontving zag dit met lede ogen aan. De meeste archeologen waren, ondanks de kansen die dit derde Rome bood, niet onverdeeld enthousiast over de veranderingen die zij om zich heen zagen. Rodolfo Lanciani, die Ersilia's salon vanaf 1870 geregeld aandeed en die als secretaris van de gemeentelijke archeologische commissie een belangrijke taak had, was niet te spreken over de teloorgang van het oude landelijke en vredige Rome.¹⁶ Felice Cavalotti, voorman van het extreem linkse blok in het parlement, betreurde de moderne stad, omdat zij geenszins leek op datgene wat men tijdens het Risorgimento had gehoopt. Dit was geen herleving van het eerste Rome, maar veeleer een wederopstanding van Byzantium, zwak en corrupt. Ook de correspondentie tussen Lovatelli en Ferdinand Gregorovius getuigt van deze onvrede. Gregorovius verwoordt dat herhaaldelijk, maar in wisselende bewoordingen: (...) Rom ist ein anderes Wesen geworden, als es im Jahre 1852 war (toen Gregorovius voor het eerst naar Rome ging, FM); zu jener Zeit war Rom noch der intakte Sarkophag, worin all der moderne Purpur seiner Vergangenheit lag'.¹⁷ Hij beklagde zich erover dat 'Italien seine äussere Transformation überhastet' en hij voelde zich gewond als hij zag dat de nieuwe machthebbers 'die zaubervolle Dichtung der Natur in rentable Industrie-prosa' veranderd hadden.¹⁸ Zowel hij als Ersilia waren bang dat Rome zou veranderen in een 'banales Versuchsfeld für Bauspekulanten'. Ersilia zei daarover tegen Münz: 'Von Rome werde bald nichts mehr übrig sein als der Name'.¹⁹ Hoewel zowel de stedelijke als de nationale politici wel degelijk begrepen dat voor verwijzingen naar het eerste ook het tweede Rome zeer waardevol kon zijn, en zij de stadsplattegrond van het derde dus maar gedeeltelijk wilden veranderen,

¹⁶ Rietbergen, *De retoriek*, 52-53.

¹⁷ Geciteerd in: S. Münz, *Ferdinand Gregorovius und seine Briefe an Donna Ersilia Caetani Lovatelli* (Berlijn 1896) 18.

¹⁸ *Ibidem*, 48.

¹⁹ *Ibidem*, 61.

bleef dit thema de gemoederen in palazzo Lovatelli bezig houden.²⁰ Gregorovius volgde de ontwikkelingen op de voet en kreeg van Ersilia de nieuwste veranderingen te horen waarna hij deze vervloekte en sprak van één grote begrafenis van de stad Rome. Hij noteerde in zijn dagboek: 'Rom zur Hauptstadt eines italienischen Reiches herabgesetzt, Rom, die kosmopolitische Stadt seit 1500 Jahren, das moralische Zentrum der Welt, zum Sitz eines Königshofes geworden, wie alle anderen Hauptstädte, will mir gar nicht recht begreiflich sein'.²¹

Het bleef niet alleen bij de onderlinge gesprekken en correspondenties. Ersilia hekelde de metamorfose van Rome in sommige van haar publicaties, zoals in een artikel in de *Nuova Antologia* in 1909 en in haar bundel *Aurea Roma* uit 1915.²² Ruim daarvoor moedigde ze Gregorovius, ereburger van Rome, aan om iets te ondernemen, liefst internationaal, zodat de stedelijke neergang van Rome niet een intern discussiepunt zou blijven. Was Rome immers niet ook de hoofdstad van Europa, en misschien zelfs van de wereld? Zo verscheen op 21 maart 1886 in de Duitse *Allgemeine Zeitung* een kritisch opinieartikel, waarin Gregorovius de problemen in duidelijke taal besprak. Hoe was het mogelijk dat wereldburgers niet in opstand kwamen, bijvoorbeeld tegen de verkoop van de Villa Ludovisi aan de *Società Generale Immobiliare*? Hoe kon men toestaan dat de sculpturen werden verwijderd en deze gebouwen, afgezien van het *Casino dell'Aurora*, werden vernietigd? En hoe was het mogelijk dat ervoor werd gekozen om door het hart van de oude tuinen en over de resten van de gebouwen een straat aan te leggen, de toekomstige Via Veneto? Dit kon enkel het besluit zijn van barbaren.

Het protest moedigde ook andere intellectuelen en politici aan om hun stem te laten horen. Vanuit Duitsland schreef de groothertog van Weimar een brief aan de Italiaanse koning om de stad te kunnen redden van de bouwputten; de Italiaanse vorst reageerde echter niet. Opmerkelijk is dat Ruggiero Bonghi zich wél in het debat mengde. Deze vooraanstaande politicus was altijd een voorstander geweest van een straffe cultuurpolitiek, maar vond nu dat de veranderingen in Rome te ver waren doorgeschoten. Sterker nog: had Rome er geen baat bij om haar eigen verleden volledig in tact te houden zodat Italianen, maar ook andere volken, zouden zien hoe roemrijk de Italiaanse geschiedenis en dus ook haar identiteit was? Om de noodzakelijke veranderingen in het beleid te kunnen doorvoeren, richtten Ersilia en enkele anderen in 1890 de *Associazione artistica fra i cultori di architettura* op. Deze organisatie stroomlijn-

²⁰ Voor een recente studie naar de stedelijke topografie van Rome tussen 1870 en 1936, en de wijze waarop de nieuwe machthebbers zich rekenschap gaven van het verleden van hun hoofdstad zie: T. Kirk, 'The political topography of modern Rome, 1870-1936: Via XX Settembre to Via dell'Impero', in: D. Caldwell en L. Caldwell (ed.), *Rome. Continuing encounters between past and present* (Farnham 2011) 101-128.

²¹ Ferdinand Gregorovius, *Römische Tagebücher 1852-1889* (München 1991) 216.

²² Het hier bedoelde artikel: Ersilia Caetani-Lovatelli, 'A.S. Maria de Spazolaria', in: *Nuova Antologia di Lettere, Scienza ed Arti*, 3-10.

de het initiatief van de intellectuelen, die de erfenis van het Romeinse verleden in al haar diversiteit wilden koesteren. Onder hen bevond zich ook Carducci, in wiens zojuist geciteerde gedicht we zijn moeite met het moderne Rome kunnen ontwaren. Ondanks het succes van deze vereniging zette de stedelijke vernieuwing van de hoofdstad zich voort. Hoewel economische en politieke crises diepe wonden sloegen en projecten aan het einde van de negentiende eeuw stil werden gelegd, werden deze na de eeuwwisseling toch weer opgepakt.²³

Tot slot

De analyse van de salon van Ersilia maakt duidelijk dat de Italiaanse en Europese culturele en intellectuele elite niet stilzwijgend toekeek hoe Rome in de laat negentiende-eeuwse cultuurpolitiek werd ingezet. Zij gaf er deels vorm aan, profiteerde van de kansen die zij hierdoor kreeg, maar ageerde ook tegen de besluiten die de sporen van het door hun zo gekoesterde verleden uitwisten. Tot zij rond 1915 terugtrad uit het publieke leven faciliteerde Ersilia met haar salon een plek waar intensief werd gedacht en gesproken over de vraag wat de Eeuwige Stad eigenlijk was of moest zijn. Was zij een oude graftombe, die intact moest blijven, waardoor het moderne Rome niets anders kon zijn dan een slapende stad? Of moest zij juist vernieuwd en geactiveerd worden, misschien juist wel door haar verleden(s) zichtbaar(der) te maken? Dit spanningsveld tussen het moderne Rome en haar verschillende verledens bleef ook na de eerste twee decennia van de twintigste eeuw bestaan en speelt ook nu nog een bepalende rol in het Italiaanse publieke debat.

²³ Voor de transformatie van Rome na de eeuwwisseling, zie o.a.: L. Cardilli e.a. (ed.), *La capitale a Roma. Città e arredo urbano 1870-1945* (Rome 1991) en ook M. Sanfilippo, *La costruzione di una capitale, Roma 1870-1991* III (Cinisello Balsamo 1992-1994).

Marjolein Graste (1989) studeerde in 2012 af in de master *Roma Aeterna* aan de Radboud Universiteit. Op dit moment volgt ze aan de Radboud Docenten Academie een opleiding tot docent Geschiedenis.

Roma vereeuwigd op cameeën

De goddelijke Augustus signeerde aanvankelijk met een sfinx (...). Later gebruikte Augustus om de schimpscheuten aan het adres van zijn sfinx te ontfopen een portret van Alexander als zegel.

Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 37.4¹

In 31 v. Chr. vond de slag bij Actium plaats, de beslissende strijd tegen Marcus Antonius en Cleopatra. Octavianus versloeg met zijn vloot de 'oriëntaalse tirannen' en plaatste kort daarna Egypte onder Romeins gezag. Voordat Octavianus en de senaat in oorlog waren met Marcus Antonius en zijn nieuwe eega, maakte Octavianus gebruik van een sfinx als zegelafbeelding. Het is mogelijk dat Plinius met 'schimpscheuten' doelde op de connotatie van de sfinx als oriëntaals element en de negatieve houding van Octavianus tegen de zogenaamde luxueuze, verwijfde levensstijl van zijn oosterse tegenstanders. Het zou hypocriet zijn om eerst de Oriënt zwart te maken en vervolgens een typisch oriëntaals dier te gebruiken als zegelring. De afbeeldingen van Augustus' zegelringen, die Plinius in dit citaat bespreekt, dragen bepaalde betekenissen met zich mee voor de aanschouwers van de zegelafdrukken. De sfinx was wellicht niet geschikt om te gebruiken in een oorlog tegen Egyptische tegenstanders. Het is mogelijk dat Octavianus om deze reden een andere afbeelding nodig had waarmee hij zich tegen zijn rivalen kon afzetten. Alexander de Grote was beroemd om zijn grote veroveringen en zal een geschikter figuur zijn geweest dan de sfinx. Augustus vond in deze briljante strateeg zijn voorbeeld.

Augustus' zegelafbeeldingen waren uitgesneden in kleine edelstenen. Zulke (half)edelstenen met graveringen worden ook wel cameeën genoemd. Cameeën kennen een lange traditie die teruggaat tot de vroeg-Minoïsche tijd (ca. 2600-2000 v. Chr.).² Ze functioneerden in eerste instantie als zegels, maar

¹ Dit citaat is afkomstig uit Plinius de Oudere, *De wereld: naturalis historia*, vertaald door J. Van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters (Amsterdam 2004) 719.

² P. Zazoff, *Die antiken Gemmen* (München 1983) 39-40; zie Tafel 1 en 2 voor foto's van deze zegels.

deze zegelringen werden naderhand regelmatig als geschenken uitgewisseld tussen hellenistische heersers. Daarnaast konden ze als amulet dienen, waardoor ze een religieuze functie kregen. De bewerkte stenen hadden ook een esthetische waarde, doordat ze gebruikt werden in sieraden.³ Hoewel cameeën in het onderzoek naar het visuele, antieke materiaal een bescheiden plaats innemen naast andere bronnen als munten of standbeelden, zijn hun aantallen niet te verwaarlozen. Men hoeft maar een blik te werpen op de catalogussen van grote musea als het British Museum of Kunsthistorisches Museum in Wenen. Net als munten hebben cameeën in de loop van de twintigste eeuw toenemende aandacht gekregen. Adolf Furtwängler was de eerste onderzoeker die een chronologisch overzicht van antieke cameeën heeft gemaakt.⁴ Zijn werk leidde tot meer gespecificeerde catalogussen en onderzoek naar cameeën in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dit bronnenmateriaal is tevens uitermate geschikt om in groepen of thema's in te delen en is om deze reden in de afgelopen twintig jaar steeds vaker gebruikt voor 'case studies'. Er zijn vele invalshoeken mogelijk om naar bepaalde cameeën te kijken: voorbeelden zijn de ontwikkeling van portretstijlen, het graveren van dieren en objecten of de verbeelding van vrouwen.

Afbeelding 1 Camee met Aphrodite gevat in een gouden ring, 3e eeuw v. Chr.; afkomstig uit het Kunsthistorisches Museum Vienna.

Dit artikel zal ook in de vorm van een case study bepaalde cameeën behandelen. Het gaat hier om de verbeelding van de godin Roma op twee zeer verschillende cameeën. Het betreft een buste van Roma (Furtwängler, AG I taf. 40.11) en de Weense camee van Caligula (Megow taf. 15.3; 16.1). Elke camee toont een ander beeld van Roma dat samenvalt met de contemporaine omstandigheden. Wat ze met elkaar gemeen hebben, is dat ze gemaakt zijn tijdens de Julisch-Claudische dynastie. In dit artikel wordt de wisselwerking tussen enerzijds de politieke gebeurtenissen en anderzijds het experimenteren met het verbeelden van de keizer en zijn familie en de godin Roma onderzocht. We zien in antieke teksten en inscripties dat Roma steeds meer verbonden werd met de keizer en zijn familie door het samenvoegen van de keizercultus en de cultus van Roma. De analyse van de geselecteerde cameeën kan meer licht werpen op de beeld-

³ E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben* (Berlijn 2007) 6, 16, 18, 19.

⁴ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen: Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum* vol. I-III (Leipzig 1900).

vorming rondom Roma en de dubbele cultus.

De vraag die hier centraal staat en voor beide cameeën dient te worden beantwoord is: in hoeverre vormt de representatie van Dea Roma op cameeën een reflectie van de politieke en culturele omstandigheden en idealen ten tijde van de Julio-Claudische dynastie? Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt de context rondom de camee nader bekeken, bestaande uit de opdrachtgever(s), maker, eigenaar of eigenaren van de camee, het publiek en de politieke en culturele omstandigheden die rond de productiedatum van elke camee speelden.

Een buste van Roma

De wortels van de cultus van Dea Roma liggen in de Griekse stadstaat Smyrna aan het begin van de tweede eeuw v. Chr. Smyrna had zich bij koning Attalus I van Pergamon (241-197 v. Chr.) gevoegd, maar werd na de Seleucidische overwinningen in Egypte (197) door Antiochus, één van de Griekse, Seleucidische koningen, bevolen om hem te steunen. Smyrna deed een beroep op Rome's hulp door een tempel op te richten voor Roma. Hiermee wilde de stadstaat de gehele senaat overtuigen en niet alleen de consuls, die vaak geëerd werden met titels.

Hoewel de inwoners hiermee niet direct het gewenste effect bereikten, zorgde de cultus er wel voor dat de Romeinen de stad goedgezind waren na de oorlog tussen Antiochus en de Romeinen.⁵ Andere Griekse stadstaten namen dit voorbeeld al snel over en bewezen de Romeinen eer door festivals, beelden en in geringe mate tempels en altaren te wijden aan Roma. In tegenstelling tot de verschillende heersers in het oosten, bestond het Romeinse bestuur uit een senaat met wisselende consuls. De Grieken konden zich niet richten tot één persoon en vonden hun oplossing voor dit probleem in een nieuwe godin, Roma. In de ogen van de Grieken belichaamde zij het collectief, de Romeinse staat, en vormde daardoor een centraal aanspreekpunt.⁶ Hoewel ze een godin was, bevond haar cultus zich voorname-

Afbeelding 2 Buste van Dea Roma met Victoria op een zuil; afkomstig uit het Kunsthistorisches Museum Vienna.

⁵ R. Mellor, *Thea Rómé: The worship of the goddess Roma in the Greek world* (Göttingen 1975) 17-18, 51-52; c.f. C. Fayer, *Il culto della dea Roma: origine e diffusione nell'Impero* (Pesca-
ra 1976): hier wordt de ontwikkeling van de cultus van Roma in het hele Romeinse rijk besproken.

⁶ Mellor, *Thea Rómé*, 22-23: Mellor is niet duidelijk of hij met Roma's belichaming van de Romeinse staat bedoelt dat zowel het Romeinse volk als de senaat hierin vertegenwoordigd zijn of één van beide. Zelf neem ik aan dat de Grieken beide groepen voor ogen hadden toen ze een cultus voor Roma invoerden.

lijk binnen een politieke context. Roma speelde een politieke rol binnen de hellenistische wereld; ze was een middel voor diplomatie tussen de Griekse stadstaten en Rome. De godin inspireerde niet alleen beeldhouwers, maar ook bewerkers van edelstenen om haar beeltenis in kostbaar materiaal te vereeuwigen.

Het materiaal

Hoewel het niet de eerste cameo met Roma is, is de groene cameo uit het Kunsthistorisch Museum in Wenen een zeer geschikt voorbeeld. De afbeelding van Roma (afbeelding 2) laat alleen de torso van de godin zien.⁷ De cameo is gemaakt uit een donkergroene, doorschijnende chalcidoonsteen.⁸ De groene steen lijkt veel op heliotroop, een halfedelsteen. Heliotroop is groen van kleur en heeft rode vlekken. De vindplaats in de oudheid voor heliotroop was voornamelijk India.⁹ De steen voor onze cameo werd hoogstwaarschijnlijk ook uit deze regio gehaald, wegens de nauwe band met heliotroop. Dit doorschijnend, groene gesteente moest dus van ver komen om verwerkt te worden en was daardoor des te kostbaarder. De opdrachtgever zal tot de rijke klasse van de samenleving hebben behoord. Deze cameo heeft een afmeting van 3,70x3,01x0,55 cm en over het algemeen wordt aangenomen dat het als hanger van een ketting heeft gediend. De grootte leent zich in ieder geval niet voor het gebruik als zegelring.¹⁰ De vindplaats van het object is helaas onbekend, waardoor het onmogelijk is om met zekerheid iets over het gebruik van de cameo te zeggen.¹¹ Zwierlein-Diehl plaatst de cameo in het laatste kwart van de eerste eeuw v. Chr. Waarom ze deze periode aangeeft, beargumenteert ze echter niet. Het enige wat ze over de stijl schrijft, is dat de afbeelding klassieke voorbeelden volgt.¹² Volgens Vermeule lijkt deze buste van Roma op het late hellenistische-Augusteïsche monumentale type, terug te vinden op imperiale reliëfs en munten.¹³ Op basis van de analyse van Roma's verbeelding op de steen kan gesteld worden dat de cameo net na de verovering van Egypte door Augustus (30 v. Chr.) geproduceerd moet zijn.

⁷ E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des kunsthistorischen Museums in Wien Bd. II: Die Glasgemmen – Die Glaskameen. Nachtrage zu Band I. Die Gemmen der späteren römischen Kaiserzeit Teil I: Götter* (München 1979) Taf. 78 nr. 1071.

⁸ Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen* 122 nr. 1071.

⁹ R. Börner, *Welke steen is dat? Mineralen, ertsen, edelstenen en gesteenten, hun vindplaatsen eigenschappen en gebruik* (2e druk; Zutphen 1972) 78-79.

¹⁰ Zwierlein-Diehl, 122: Volgens Zwierlein-Diehl is de gem tegenwoordig in een gouden hanger gevat en zij vindt de cameo ook te groot om als steen in een ring gezet te worden.

¹¹ <http://bilddatenbank.khm.at/viewArtefact?id=59147> (geraadpleegd op 05-04-2012).

¹² Zwierlein-Diehl, 123.

¹³ C. C. Vermeule, *The goddess Roma in the art of the Roman Empire* (Cambridge 1959) 68.

De maker en opdrachtgever

Net als de vindplaats is de maker of het atelier waarin de camee werd vervaardigd onbekend. Dit is niet ongebruikelijk aangezien we beschikken over een zeer marginale hoeveelheid informatie over deze mensen, die wij tegenwoordig kunstenaars zouden noemen. Op hun kunstwerken na, lieten ze zelf geen sporen van hun bestaan achter in geschreven bronnen.¹⁴ Bij cameeën is de naam van de maker vaak onbekend. Er zijn slechts enkele gesigioneerde cameeën gevonden, zoals de kleine Berlijnse steen met een afbeelding van Herakles die Cerberus vastbindt, gesigioneerd door Dioskurides. Verder zijn de namen Saturninus, Epitynchanos, Agathopus, Solon, Hyllos, Euthyches en Herophilos bekend door andere gesigioneerde cameeën. Alle genoemde kunstenaars leefden in en rond de tijd van Augustus' heerschappij en waren van Griekse afkomst.¹⁵ Literaire bronnen geven vrij schaarse verwijzingen naar graveerkunstenaars. Plinius en Suetonius vermelden kort dat Dioskurides de maker was van een zegelring met een gravure van Augustus' gezicht, die door Augustus en zijn opvolgers werd gebruikt.¹⁶ Over het algemeen worden eigentijdse ambachtslieden niet besproken. De tijd van Augustus en diens opvolgers zag veel experimenten in de decoratieve ambachten. Wellicht was het aantrekkelijker of interessanter voor latere auteurs om over ambachtslieden uit deze formerende periode te schrijven.

We moeten dus concluderen dat we weinig kennis hebben over de producenten van cameeën. De sfinx, het amazone-type en de klassieke uitstraling doen vermoeden dat het door een Griekse graveerder is gemaakt. Misschien was de camee in het atelier van één van de bovengenoemde mannen geproduceerd. Daarentegen hoeft de schenker van deze camee niet per se uit het oosten afkomstig te zijn enkel omdat er gebruik werd gemaakt van een oriëntaals element en Roma als Amazone. Het kan zijn dat een oosterse, of nog specifiek een Griekse steengraveur, zijn eigen visie van Roma hierin heeft verwerkt.

De eigenaar en Roma's representatie

De volgende vraag is wie de eigenaar was van deze buste van Roma. Zwierlein-Diehl is van mening dat de camee voor Augustus of iemand uit diens naaste omgeving is gemaakt. Het is een vrij grote steen en het chalcidoon is niet gemengd met andere steen- of kristalsoorten, wat een goede kwaliteit van materiaal betekent. Bovendien vormt het onderwerp van de camee een aanwijzing voor de eigenaar.¹⁷ In het volgende wordt niet alleen aangetoond voor wie de

¹⁴ Stewart, *The social history of Roman art* (Cambridge 2008) 10-11.

¹⁵ W.-R. Megow, *Kameen von Augustus bis Alexander Severus* (Berlijn 1987) C19 Taf. 11.1 en p. 11-12 en 279 en Zazoff, *Die antiken Gemmen*, 316-319.

¹⁶ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 37.4; Suetonius, *De Vita Caesarum* Aug. 50; dit is dus de derde zegelring van Augustus naast zijn sfinx en het portret van Alexander de Grote.

¹⁷ Zwierlein-Diehl, 123.

camee bestemd was, maar ook hoe de afbeelding verwijst naar contemporaine omstandigheden.

In het begin van september 31 v. Chr. versloeg Octavianus de gecombineerde vloot van Marcus Antonius en Cleopatra. Dit stel was een jaar tevoren openlijk een verhouding begonnen, waarvoor Antonius zijn vrouw Octavia, de zus van Octavianus, verstootte. Daarnaast gaf hij delen van het oostelijke rijk aan Cleopatra, wat ervoor zorgde dat hij de laatste steun in Rome verloor. Door deze 'verraderlijke' daden werd het Octavianus gemakkelijk gemaakt om legitiem een oorlog te beginnen tegen zijn laatste tegenstander. Hij kreeg de senaat en de bevolking van Rome achter zich en de oorlog eindigde in het jaar 30 v. Chr. door de zelfmoord van Marcus Antonius en Cleopatra. In de zomer van het daaropvolgende jaar keerde Augustus terug naar Rome om zijn overwinningen te vieren. Het vieren van zijn drie overwinningen – Illyrië, Actium en de verovering van Egypte – gebeurde op een zeer zorgvuldig geplande wijze. Zo was er tijdens deze parade nergens een spoor of een verwijzing te vinden naar Antonius en de Romeinen die hem steunden. Bovendien werd het vieren van de overwinning bij Actium overschaduwd door de grootse festiviteiten van de derde dag. Deze laatste dag stond in het teken van de verovering van Egypte, ook al was dat in feite niet zo'n grote militaire operatie geweest als bij Actium. De Egyptische oorlogsbuit werd in een triomfprocessie door de straten van Rome gevoerd en gewijd aan diverse tempels. Augustus zorgde ervoor dat alle haat gericht was op Cleopatra en Egypte.¹⁸

De burgeroorlogen waren na honderd jaar eindelijk ten einde gekomen, maar bleven toch in de herinnering van de bevolking. Augustus probeerde de campagne tegen Marcus Antonius om te buigen tot een militaire actie tegen het buitenland door onder andere de overwinning op Egypte centraal te stellen. Hij trachtte de Romeinse bevolking af te leiden van haar herinnering aan de gruwelijke burgeroorlogen. Ook de republikeinse staatsvorm zoals die vóór de burgeroorlogen gepraktiseerd werd en in het collectieve geheugen besloten lag, moest voorzichtig worden omgebogen. De macht lag al minstens zeven-tig jaar niet meer bij de senaat, maar was verschoven naar de generaals van diverse legioenen. Na zijn drie overwinningen moest Augustus waarmaken wat hij had beloofd, de herstelling van de *res publica*. Formeel had de senaat weer het bestuur in handen, maar Augustus kreeg het voor elkaar om zijn macht en invloed te behouden via verlengde volmachten, titels, privileges en doorlopende ambtstermijnen die de senaat aan hem toekende.¹⁹

Het verband tussen Augustus' poging om Egypte als vijand van de Romeinen af te schilderen en Roma's representatie op de groene cameo wordt duidelijk door een kleine sfinx op de helm van de godin. Dit is voor zover bekend de

¹⁸ R. A. Gurval, *Actium and Augustus. The politics and emotions of civil war* (Ann Arbor 1995) 21-29.

¹⁹ P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München 1987) 96-97.

enige afbeelding van Roma met een sfinx op haar helm. Het fabeldier zal niet zozeer als decoratief element zijn bedoeld, maar diende als een verwijzing naar het veroverde Egypte. De kleine Victoria op de zuil moet in samenhang worden gezien met de miniatuursfinx. Deze twee elementen drukken de verovering uit van Egypte door de stad Rome. Augustus' poging om Egypte als de grote vijand af te schilderen oefende in ieder geval op de schenker en de maker van de groene camee genoeg invloed uit om Roma in deze context te verbeelden.

Wanneer we de verbeelding van de godin op deze camee gaan vergelijken met de lijst van Vermeules verschillende Romatypen, valt ze binnen het Amazonetype.²⁰ Roma heeft de linkerborst ontbloot, terwijl ze een *chiton* draagt en een band waar waarschijnlijk haar zwaard aan was bevestigd. Deze representatie van Roma richt zich nadrukkelijk op het militaire aspect van de godin. Het publiek van de camee zal snel de link leggen tussen het afgebeelde – Roma als amazone, de godin Victoria en de sfinx – en de campagne van Augustus in Egypte. Het is interessant dat Rome hier verbeeld wordt als de overwinnaar. Dit is echter niet vreemd, aangezien Augustus uit naam van de senaat en daaruit volgend ook uit naam van de Romeinse bevolking strijd voerde tegen de Egyptische vijand. Een overwinning van Augustus betekende dus ook een overwinning voor Rome. Zoals eerder werd aangegeven, zat het republikeinse ideaal nog steeds vast in de denkkaders van de Romeinen. Daarnaast is deze camee nog een laatste getuige van de scheiding tussen de keizers en Roma. Augustus was formeel ondergeschikt aan Rome en haar senaat en handelde alleen uit naam van de stad. De camee vertelt het publiek dat Rome Egypte heeft overwonnen en de afbeelding is een eerbetoon aan de grootse stad.

Roma en Athena

De kleine sfinx op Roma's helm heeft echter nog een betekenis naast haar allusie op Augustus' verovering van Egypte. Zoals eerder is opgemerkt, is deze versiering van Roma's helm uniek in de iconografie, maar dat geldt niet voor een andere godin. Het standbeeld van Athena Parthenos is helaas verloren gegaan, maar er zijn veel kopieën van gemaakt. Onder andere Pausanias heeft een uitvoerige beschrijving van dit beeld gegeven.²¹ Athena's helm is versierd met een sfinx als tussenstuk en twee griffioen in reliëf aan weerszijden van de helm. Het beeld van Athena Parthenos is net na het einde van de Perzische oorlogen (499-449) gemaakt. De Gigantenstrijd en Amazonenstrijd op haar schild drukken de strijd uit tussen de beschaving en de barbaarse wereld. Hoogstwaarschijnlijk werden de oorlogen tussen de Grieken en de Perzen ook zo opgevat in de ogen van de

²⁰ Vermeule, 60.

²¹ Pausanias, *Beschrijving van de Griekse wereld*, Attica 24.5-7: C. C. Vermeule, 'Athena of the Parthenon by Pheidias: A Graeco-Roman Replica of the Roman Imperial Period', *Journal of the Museum of Fine Arts* 1 (Boston 1989), 41 en c.f. G. Nick, *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption* (Mainz 2002) 113-207.

Grieken. Hoewel de sfinx en de griffioenen een oosterse achtergrond hebben, werden ze ook vaak als bewakers gezien.²² In deze context vormen ze passende versieringen voor Athena, de beschermgodin van de stad Athene. Daarnaast houdt Athena ook een Nikè in haar hand, wat overeenkomt met de Victoria op het zuiltje afgebeeld op de camee. Het is de vraag of het beeld van Athena Parthenos ook een zuil onder haar hand had. Gabriele Nick is van mening dat dit niet het geval is geweest. Er is geen enkele antieke beschrijving die een zuil vermeldt en bovendien had het beeld dit niet nodig, zoals de moderne reconstructies tonen.²³ Het zuiltje op de kleine camee zou dan wellicht op een speelse manier kunnen verwijzen naar alle kopieën van Athena Parthenos en plaatst tegelijkertijd de camee binnen deze traditie van kopieën. De maker heeft dus een paar belangrijke elementen overgenomen in zijn verbeelding van Roma, die alluderen op de Athena Parthenos of een kopie ervan. De strijd tussen west en oost - beschaafd en decadent - wordt ook door Roma uitgedrukt. Door deze gelijkenis is het zeer waarschijnlijk dat zowel de schenker als de maker een Griekse achtergrond heeft.

Gezien de boodschap die de steen moest uitdragen was hij voor Augustus, een lid van zijn familie of een sympathisant van Augustus bedoeld. Net als het schenken van zegelringen aan andere hellenistische heersers was deze hanger een geschenk aan Augustus of iemand uit zijn naaste omgeving. Zij vormden een deel van het publiek, maar andere leden van de Romeinse elite konden de camee ook hebben gezien. Zoals gezegd was de steen waarschijnlijk gevat in een hanger voor een ketting. Het is echter de vraag hoe vaak de ketting gedragen werd en dus in het zicht kwam van anderen. Het afgebeelde toont zowel werkelijkheid als idealen. De sfinx en de Victoriagodin verwijzen naar een historische gebeurtenis, namelijk de overwinning op Egypte. Dat de overwinning bij het gezamenlijke Romeinse volk lag, is een zaak die ter discussie kan staan. Zoals hierboven al is opgemerkt, was de werkelijke macht in handen van de leiders van de Romeinse troepen. Augustus had zichzelf opgeworpen als de leider van de troepen en de bevrijder van het Romeinse volk onder de tirannie van de andere twee *triumviri*, Marcus Antonius en Lepidus. Het was een overwinning voor Augustus en niet voor het Romeinse volk toen hij Egypte overnam en zijn laatste tegenstander uitschakelde. Voortaan oefende alleen Augustus invloed uit op het bestuur van het Romeinse rijk en diende de senaat als continuüm van de Republikeinse tijd en idealen. De groene camee laat dus een mengeling zien van idealen en werkelijkheid.

²² B. Goldman, 'The development of the lion-griffin', *American Journal of Archaeology* 64 (1960) afl. 4, 327 en E. G. Shur, 'The sphinx', *Folklore* 81 (1970) afl.2, 97.

²³ Nick, *Die Athena Parthenos*, 167 en 169.

Caligula, Roma en Drusilla

Roma's onafhankelijke rol in de relatie tussen Rome en de Griekse stadstaten was vanaf Augustus' heerschappij uitgespeeld.²⁴ Er vond een verandering plaats van de politieke belichaming naar een puur symbolisch karakter. We hebben al in het begin van de eerste paragraaf gezien dat de Grieken middels de cultus van Roma goddelijke eer betogen aan het Romeinse volk. Daarnaast bleef de hellenistische praktijk van het eren van Romeinse ambtsbekleders bestaan. Hierdoor was de stap naar de verbinding tussen een cultus van Roma en eerbetoon aan de keizer snel gemaakt. Na de slag bij Actium vroegen de *koina* van Azië en Bithynië toestemming aan Augustus om een tempel voor hem en Roma te bouwen. Dat mochten ze doen op voorwaarde dat alleen niet-Romeinse burgers de cultus uitoefenden.²⁵ Op deze manier vermeed Octavianus dat men hem oosterse excessen zou verwijten. In het oosten ontstonden op spontane wijze, dikwijls vanuit provinciale of lokale vergaderingen, culten van Roma en/of Augustus. Het westen van het rijk kende de lange traditie van de Roma- en heerserscultussen niet. Mellor toont dat de keizer en zijn hof bewust de cultus van Roma en zijn familie in dit deel van het rijk invoerden. Dit zorgde namelijk voor organisatievorming en een publiek schouwspel van loyaliteit aan Rome en Augustus' dynastie.²⁶ De keizer en zijn familie belichaamden de macht van Rome en Roma's politieke dimensie kwam daardoor niet meer overeen met de werkelijkheid. Ze was een ideaal van het verleden geworden. De Weense cameo geeft onder andere uitdrukking aan de binding tussen de keizers en Roma in een cultus door ze als een koppel af te beelden.

De Gemma Augustea en de Weense cameo

De tweede cameo vindt zijn precedent in de beroemde Gemma Augustea. Lange tijd werd gedacht dat Augustus was afgebeeld op de Weense cameo en dat deze cameo een kopie was van de Gemma Augustea. Helmut Kyrieleis heeft echter aangetoond dat de afgebeelde man niet Augustus was maar Caligula, op basis van de verschillen tussen beide keizers en muntportretten van Caligula.²⁷ Zijn voorstel wordt nu algemeen geaccepteerd en versterkt door Megows aanvullende vergelijkingen op basis van stijl.²⁸ De cameo kan daardoor gedateerd worden tussen 37 en 41 n. Chr., wat correspondeert met de regeringstijd van Caligula. Het is mogelijk om een nauwkeurige datering te geven op basis van Caligula's baardgroei en de identificatie van de vrouw naast hem. Zij wordt als

²⁴ Mellor, 195-202.

²⁵ Cassius Dio, 51.20.6-7.

²⁶ R. Mellor, 'The goddess Roma', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.17.2 (1981) 976-977 en 983.

²⁷ H. Kyrieleis, 'Zu einem Kameo in Wien', *Archäologischer Anzeiger* 85 (1970) 492-493.

²⁸ Megow, 49-51.

Roma aangeduid, maar er is iets bijzonders aan de hand met deze Roma. In het onderstaande wordt beargumenteerd dat zij geassocieerd wordt met Caligula's overleden zuster Julia Drusilla door de gelaatstreken van de overledene over te nemen. Hieronder zal worden aangetoond dat de schenker zeer dichtbij de keizerlijke familie stond of er misschien zelfs deel van uitmaakte. De overeenkomst in thematiek tussen de Weense cameo en de Gemma Augustea en de allusie op Drusilla suggereren een nauwe band tussen de schenker en de keizerlijke dynastie. Eerst wordt echter ingegaan op de vraag wie de producent was. De maker zal van Griekse afkomst zijn geweest, maar het zal hieronder blijken of hij uit de werkplaats van Dioskurides kwam.

De maker

Afbeelding 3 Caligula en Roma op een bank; afkomstig uit het Kunsthistorisches Museum Vienna.

De cameo heeft een afmeting van 10x11 cm en is mogelijk groter geweest. De drie borstels op de helm van Roma zijn deels weggevallen, evenals de leuning rechts van haar gezien vanuit de positie van de beschouwer. Net als bij de vorige cameo is ook bij deze edelsteen de oorspronkelijke houder verdwenen. Tegenwoordig is de Weense cameo omrand met geëmailleerd goud, dat als hanger kan dienen. Het is echter onwaarschijnlijk dat de cameo als hanger heeft gefunctioneerd gezien de grootte en het gewicht. Eerder valt te denken aan een houder die de steen rechtop laat staan, zoals bij andere grote cameeën. Voor het maken van deze cameo is een sardonyxsteen met

twee lagen gebruikt. Tijdens de oudheid werd deze halfedelsteen gewonnen in India en Madagaskar.²⁹ We hebben hier in ieder geval te maken met een welgestelde schenker vanwege de kostbaarheid van het materiaal.

De maker van de Weense cameo is onbekend. Waarschijnlijk was hij van Griekse afkomst aangezien we hier te maken hebben met de dubbele cultus van Roma en keizer en Roma als Athenatype. De gelijkenis van thematiek, Roma en de keizer die naast elkaar op een bank zitten, doet vermoeden dat de kunstenaar wist hoe de Gemma Augustea eruitzag. Wellicht werkte hij als leerling in de werkplaats van Dioskurides rond de tijd dat de Gemma Augustea door zijn meester werd gemaakt. Aan de andere kant kan de opdrachtgever hem verteld hebben hoe de Gemma Augustea eruitzag. De beeltenis van Augustus was in ieder geval makkelijk na te bootsen. Caligula is namelijk net als Augustus op de Gemma Augustea een kopie van het standbeeld van Jupiter in de

²⁹ Börner, *Welke steen*, 123.

Capitolijnse tempel.³⁰ Beide keizers zijn elkaars spiegelbeelden qua houding en attributen, waardoor een kopie van een standbeeld zeer waarschijnlijk is. De Roma's hebben echter niet veel van elkaar weg: ze delen alleen de helm met drie borstels als attribuut en een lange *chiton* zonder mouwen. Bovendien is de houding verschillend. Waar de eerste Roma ontspannen achteroverleunend haar arm op de rugsteun legt, zit de tweede Roma meer naar voren en houdt een schild tussen haar arm en bovenbenen geklemd. De maker van de cameo zal de Gemma Augustea misschien hebben geïmiteerd, maar niet volledig hebben gekopieerd.

Roma's representatie en goddelijke associatie

We moeten ons nu richten op de analyse van Roma's verbeelding. Hoewel er een stuk minder attributen aan de vrouw zijn toegevoegd dan bij de Gemma Augustea is ze toch te identificeren met Roma. De helm met drie borstels, het schild en de lange *chiton* zijn typische kenmerken van haar iconografie. Vooral de gelaatstreken zijn echter de moeite waard om nader te bekijken. De kleine volle lippen, de bolle kaaklijn, ronde kin en grote ogen geven de godin niet alleen een jeugdig uiterlijk maar doen ook denken aan Caligula's zus, Julia Drusilla. De keizer zit dus niet alleen naast Roma, maar ook naast zijn zus. Dit zou tevens het minimale gebruik van attributen verklaren. Het menselijke en het goddelijke komen beter tot hun recht middels de redelijke eenvoud van het vrouwelijke figuur. Daarnaast suggereert de nabijheid van keizer en godin een meer familiale relatie. Roma en Augustus blijven op respectabele afstand van elkaar zitten op de Gemma Augustea.

Goddelijke associatie³¹, dat wil zeggen het aannemen van een goddelijke gedaante of een god(in) met gelaatstreken van een bepaald individu, was niet ongewoon in de Romeinse wereld. Niet alleen werd de band tussen dat individu en de godheid daardoor versterkt, maar ook de legitimatie van zijn of haar macht of positie binnen de Romeinse samenleving. Onder de heerschappij van Caligula vond er een schakelmoment plaats binnen de ontwikkeling van goddelijke associatie tussen vrouwen en godinnen. Tijdens zijn regering werd voor het eerst een munttype geslagen waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat hier vrouwen met godinnen worden geassocieerd.³² Caligula liet zijn drie

³⁰ J. Pollini, 'The Gemma Augustea. Ideology, rhetorical imagery and the creation of a dynastic narrative' in: Peter J. Holliday ed., *Narrative and event in ancient art* (Cambridge 1993) 260-261.

³¹ Onderzoekers hebben ook de begrippen assimilatie, imitatie of identificatie gebruikt. De betekenis verschilt echter per woord en moet voorzichtig gehanteerd worden voordat het toegepast wordt op beelden waarin mensen en goden met elkaar versmolten zijn.

³² C.f. L. Foubert, *Women going public. Ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (proefschrift 2010) 139-142: Er zijn vroegere munten waarover het vermoeden bestaat dat ze verbanden leggen tussen vrouwen en godinnen, maar de munten zijn erg onduidelijk waardoor de twijfel blijft bestaan.

zussen afbeelden met de goddelijke attributen van de godinnen Securitas, godin van veiligheid en rust, Concordia, godin van harmonie en eendracht en Fortuna, godin van het toeval.³³ De attributen zijn hier de middelen om de prinsessen te associëren met het goddelijke. Caligula gaat echter nog een stap verder. In 38 n. Chr. sterft Drusilla en wordt nog in datzelfde jaar op 23 september vergoddelijkt. Ze heette voortaan Diva Drusilla Panthea en er werd een standbeeld van haar in de tempel van Venus op het Forum Julium geplaatst. Hiermee legde Caligula nadruk op hun afstamming van Augustus en diens goddelijke stammoeder Venus Genetrix. Bovendien zou het standbeeld gelijkenissen vertonen met het cultusbeeld van Venus.³⁴

Op de Weense cameo hebben we echter niet te maken met Venus maar met Roma, wat op het eerste gezicht een vreemde keuze lijkt. De godin Roma was geen populaire godin om vergelijkingen met sterfelijke vrouwen te trekken. De Weense cameo met Caligula en Roma is in feite de enige getuige van de smelting tussen de godin en een vrouwelijk lid van de keizerlijke familie. Er zijn nog twee gevallen waarbij er associaties plaatsvinden tussen de godin en een ander, maar deze zijn erg onduidelijk. De eerste cameo is de Gemma Claudia en toont de busten van twee echtparen die goddelijke attributen hebben meegekregen. Aan de linkerkant zijn de busten van Claudius en Agrippina Minor opgesteld en aan de rechterkant de busten van Germanicus en zijn vrouw Agrippina Maior. De meeste onderzoekers denken dat Agrippina Minor Oikoumene, godin van de bewoonde wereld, moet voorstellen, dankzij de muurkroon en de korenaren. De godinnen waarmee Agrippina Maior geassocieerd kan worden, zijn Virtus (personificatie van dapperheid), Minerva, Mater Castrorum (moeder van legerkampen) en Dea Roma.³⁵ Voor iedere godin valt wat te zeggen afhankelijk van de interpretatie van de cameo als geheel. Het is zo goed als onmogelijk om met zekerheid één godin aan te wijzen. De tweede cameo toont het zijaanzicht van een grote buste van Drusilla. Aan de linkerkant van Drusilla's buste verschijnt een klein vrouwelijk figuur dat een helm met drie borstels en een schild draagt. Ze wordt vaak geïnterpreteerd als Minerva of Dea Roma, maar het is niet duidelijk waarom een godin - welke het ook moge zijn - hier afgebeeld wordt. Het gezicht van de kleine buste uit de cornucopia is helaas beschadigd, waardoor het moeilijk is om een relatie tussen de drie figuren te

³³ T. Mikocki, *Sub specie deae. Les impératrices et princesses Romaines assimilées à des déesses* (Rome 1995) 41-42 en 44; c.f. L. Foubert, *Women going public*, 142: hoewel Julia wel met zekerheid te associëren is met Fortuna, geldt dit niet helemaal voor de andere twee. De wetenschappelijke consensus blijft echter bij Concordia en Securitas.

³⁴ Cassius Dio, 59.11.2-3; P. Herz, 'Diva Drusilla: Ägyptisches und Römisches im Herrscherkult zur Zeit Caligulas', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30 (1981) afl. 3, 327-328; Foubert, *Women going public*, 147-148.

³⁵ Megow, 201; Foubert, 166 en S. Wood, 'Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian art and propaganda', *American Journal of Archaeology* 92 (1988) afl. 3, 422.

leggen. Megow biedt de meest aannemelijke interpretatie, namelijk dat hier de vergoddelijkte Drusilla met haar twee zussen is afgebeeld. Hij geeft echter toe dat onduidelijk is welk figuur Julia Livilla en Agrippina Maior representeert.³⁶ Het gezicht boven de cornucopia is beschadigd en de kleine godin heeft geen duidelijke, specifieke gelaatstrekken van Drusilla's zussen. Het is ten eerste de vraag of er associatie plaatsvindt en ten tweede of we hier al dan niet met Roma te maken hebben.

De Weense camee is een uniek geval binnen de associaties tussen Roma en vrouwelijke leden van de keizerlijke dynastie. Zoals gezegd werd Drusilla door haar broer vergoddelijkt, wat haar gelaatstrekken op het gezicht van Roma kan verklaren. Er is echter nog een ander teken op de camee dat verwijst naar haar overlijden. Caligula heeft allerlei puntjes op zijn wang en boven zijn lippen. Deze stoppelige wang toont een rouwbaard en net als de camee vertellen enkele antieke auteurs ook hoe Caligula zijn baard liet staan na de dood van zijn zus.³⁷ Door deze visuele elementen, de rouwbaard en Drusilla's gelaatstrekken op het gezicht van Roma, is de camee zeer accuraat te dateren, in of net na 38 n. Chr.

Roma's representatie en de Egyptische cultuur

Er moet nog een laatste punt besproken worden en dat is de aanwezigheid van Egyptische elementen in de camee. De voorste stoelpoot heeft de vorm van een sfinx en de dubbele cornucopia was het attribuut van de Egyptische Arsinoë Philadelphos, zuster en echtgenote van Ptolemaeus II Philadelphos.³⁸ Deze attributen kunnen mogelijk wijzen op Caligula's interesse in de Egyptische cultuur. Hij heeft bijvoorbeeld het Iseum Campense, gelegen op het Campus Martius, hersteld voor de aanhangers van de Isiscultus.³⁹ Peter Herz is echter tegen de stelling dat Egypte invloed uitoefende op alle culturele uitingen en bezigheden van Caligula. Aan de hand van Drusilla's begrafenissen en latere eerbetuigingen toont hij aan dat de keizer zichzelf en zijn naaste verwanten binnen de dynastie van Augustus plaatst. De vergoddelijking en dodencultus zijn Romeins en knopen aan bijerdere praktijken rondom overledenen binnen de Julische familie. Zo stelde Caligula een priestercollegium van twintig mannelijke en vrouwelijke priesters samen voor de cultus van zijn zus, net zoals Tiberius dit deed voor de cultus van de vergoddelijkte Augustus.⁴⁰

De Weense camee is volgens Helmut Kyrieleis een aandenken aan Drusilla en gewijd aan de verheerlijking van de 'Ptolemeïsche' verhoudingen tussen Caligula en zijn zus.⁴¹ Als dit inderdaad het geval is, is het Romeinse omhulsel

³⁶ Megow, 303-304.

³⁷ Seneca, *Ad Pol.* 17.4; Suetonius, *Caligula*, 24; Kyrieleis, 'Zu einem Kameo', 496 en Megow, 185.

³⁸ Kyrieleis, 493.

³⁹ A. Roulet, *The Egyptian and Egyptianizing monuments of imperial Rome* (Leiden 1972) 23.

⁴⁰ Herz, 'Diva Drusilla', 324 en 328.

⁴¹ Kyrieleis, 496.

van Drusilla erg verwarrend. Roma is de belichaming van de Romeinse staat en heeft geen enkele connectie met de Egyptische cultuur. Het is echter passend om de godin te omringen met Egyptische elementen aangezien de fysieke stad ook werd versierd met Egyptische en andere oriëntaalse monumenten. Er wordt echter niet gealludeerd op een begrafenisceremonie en goddelijke eerbetuiging van Egyptische aard. Drusilla krijgt daarentegen een 'echte' Romeinse identiteit aangemeten dankzij Roma. Er rest ons nu nog de vraag waarom de prinses met Roma wordt geassocieerd. Hier heeft geen enkele onderzoeker tot nu toe antwoord op gegeven. Dit zal vooral komen door de unieke aard van dit geval. De opdrachtgever zal waarschijnlijk bekend zijn geweest met de Gemma Augustea, waardoor deze zich in de nabije kringen van Caligula bevond. Het thema van Augustus en Roma is exact hetzelfde als op de oudere cameo. Wellicht wilde de schenker de keizer steunen in zijn hechte band met Drusilla door een andere relatie af te beelden, namelijk de gezamenlijke cultus van de keizer en Roma. Geen enkele andere godin werd zo nauw met de keizers verbonden en bovendien was Drusilla ook opgenomen binnen het Romeinse pantheon. Haar bijnaam 'panthea' betekent zoveel als universeel en het is mogelijk dat de schenker haar daarom met Roma kon verbinden. Dit moet echter bij een vooronderstelling blijven, aangezien er te weinig aanknopingspunten zijn met andere associaties tussen Roma en keizerlijke vrouwen.

Conclusie

Zoals Augustus zijn zegelafbeeldingen aanpaste aan de omstandigheden, zo werd dit ook gedaan bij Roma's verbeelding op cameeën. We hebben twee cameeën besproken, die elk in een andere context zijn gemaakt en daardoor twee verschillende Roma's tonen. De eerste cameo is beïnvloed door Augustus' verovering van Egypte en zet Roma in het teken van deze zege. De Victoria en de sfinx alluderen op de triomf van het Romeinse volk op Marcus Antonius en zijn Egyptische bondgenote Cleopatra. Daarnaast neemt ze bepaalde iconografische elementen van de Athena Parthenos over. Haar boodschap blijft echter de overwinning van Augustus in de strijd tussen het oosten en westen. De Weense cameo laat een nieuwe kant van de godin zien. Het is waarschijnlijk voor het eerst dat er een associatie werd gemaakt tussen Roma en een vrouw van hoge afkomst, hoewel deze vrouw inmiddels overleden was en daarna werd vergoddelijkt. Andere keizerlijke vrouwen werden tijdens hun leven nog dikwijls met het goddelijke verbonden. Roma was echter niet de meest gekozen godin om mee geassocieerd te worden. Toch is dit wel gebeurd in het geval van de cameo met Caligula en Roma/Drusilla. De band tussen de keizer en de godin wordt op deze cameo niet alleen door de gedeelde cultus gevormd. Roma functioneerde als een schakel tussen Caligula en zijn overleden zus.

Roma's verbeelding kon dus aangepast worden aan de omstandigheden: de verovering van Egypte, de cultus van Roma en Augustus en het overlijden van Drusilla. Roma werd langzaam steeds meer verbonden met de keizerlijke dynastie. Het meest opvallende hieraan is dat deze cameeën als een soort eerbe-

toon aan de keizer gegeven werden. Het was niet de keizer, maar de mensen om hem heen, die een steeds nauwere relatie tussen de *princeps* en Roma creëerden. Augustus en Caligula konden geen directe invloed uitoefenen op de presentatie van Roma op cameeën. Aan de andere kant konden de idealen en de politieke situatie van de Julisch-Claudische dynastie hun doorwerking vinden in de representatie van Roma op de twee geschonken cameeën. We hebben al gezien bij de behandeling van de Weense camee dat de dubbele cultus in het westen van bovenaf werd ingevoerd terwijl dit in het oosten spontaan gebeurde. Het oosten kende een lange traditie van de heersercultus in tegenstelling tot het westen. Daarnaast konden steengraveerders en opdrachtgevers inspiratie halen uit sculptuur, munten en ook andere cameeën. De cameeën met de keizer en Roma zittend naast elkaar vormen echter een uitzondering binnen Roma's verbeelding op cameeën. Ze komt dikwijls alleen voor op de reliëfstenen en in de volgende eeuwen is ze altijd in zittende houding afgebeeld. Een buste van de godin zoals de groene camee toont, is pas bij de bekende steensnijder Giovanni Pichler (1734-1791) terug te vinden.⁴² Roma's klassieke presentatie vindt zo'n 1500 jaar later weer haar weg terug naar cameeën.

⁴² G. K. A. Lippold, *Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit* (Stuttgart 1922) 185.

Raphael Hunsucker is classicus en promovendus bij Oude Geschiedenis aan de RU. Zijn onderzoek gaat over de historische herinneringen aan de stichting van Rome en de manier waarop de Romeinse geschiedenis in latere eeuwen steeds opnieuw is herschreven en hergebruikt.

Keizer Otto III en de rol van het antieke Rome in zijn *renovatio imperii Romanorum*

Inleiding¹

In de receptiegeschiedenis van het antieke Rome vormen de middeleeuwen een bijzonder hoofdstuk. Aan de ene kant maakte de stad vanaf de late oudheid (vierde tot zesde eeuw) een reeks ingrijpende ontwikkelingen door die haar een heel ander aanzien en karakter gaven dan het antieke Rome van de keizertijd.² De belangrijkste verandering was zonder meer dat de bisschop van Rome gaandeweg de leidende rol in het stadsbestuur overnam van de keizers, hun magistraten en de senatoren. Het christendom begon langzamerhand steeds meer een stempel te drukken op de voormalige hoofdstad van het Romeinse Rijk. Aan de andere kant bleven het antieke erfgoed en de culturele erfenis van de oudheid een prominente rol spelen, zowel in het stadsbeeld als in de gebruiken en rituelen die het openbare leven kenmerkten. De paus, die zijn ambt herleidde tot de vroege keizertijd en zich ging beschouwen als de legitieme opvolger van de Romeinse keizer, tooide zich met antieke titulaturen, omringde zich met klassieke sculpturen en maakte de erfenis van de oudheid tot één van zijn sterkste machtsaanspraken naast de apostolische opvolging. Hoewel Rome niet meer de hoofdstad was van een rijk dat de wereld beheerste en degenen die zich keizers noemden elders zetelden, werd het idee levend gehouden dat Rome nog steeds *caput mundi*, 'hoofdstad van de wereld' was. Het antieke ideaal van de

¹ Mijn dank gaat uit naar dr. Bert Roest, voor zijn enthousiaste commentaar op een eerdere incarnatie van dit artikel, en naar de organisatie en het publiek van de Amsterdamse Mediëvistenniddagen, voor de mogelijkheid dit onderzoek mondeling te presenteren.

² Voor de geschiedenis van Rome in de middeleeuwen is de kiemkrachtige studie van R. Krautheimer, *Rome - Profile of a city, 312-1308* (Princeton 1980) nog steeds onontbeerlijk; zie verder de recente bijdragen in J.M.H. Smith (ed.), *Early medieval Rome and the Christian West: essays in honour of Donald A. Bullough* (Leiden/Boston/Köln 2000) en A.A. VV., *Roma nell'alto medioevo* (Spoleto 2001). Het klassieke standaardwerk is F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* (Stuttgart 1859-1872).

‘Eeuwige Stad’ sprak nog onverminderd tot de verbeelding.³

Dat gold zeker voor het keizerschap van Otto III (980-1002).⁴ Als keizer van het Heilige Roomse Rijk had hij alleen al uit hoofde van zijn functie de nodige aanleidingen om, net als de paus, op de antieke Romeinse erfenis terug te grijpen. Otto was echter uniek in de mate waarin hij daarbij gebruik maakte van de stad Rome, toentertijd het onbetwiste domein van de paus. De jonge vorst liet midden in de antieke stad, op één van Romes zeven heuvels, een paleis bouwen en zetelde als enige middeleeuwse keizer min of meer permanent in de *caput mundi*.⁵ Dit maakt Otto tot een revolutionaire figuur waar het de keizerlijke omgang met de stad van de apostelen en hun pauselijke opvolgers betreft.

Wat was precies het doel van Otto’s ingrijpen in Rome? Die vraag heeft geleerden de afgelopen eeuw herhaaldelijk bezig gehouden. Het is enigszins verleidelijk om te denken dat Otto als keizer van het Heilige Roomse Rijk erop uit was om het antieke keizerschap in zijn oude luister te herstellen. Hij gaf in dat geval de meest letterlijke invulling aan de leuze die al sinds Karel de Grote het motto van de Frankische en Duits-Roomse keizers vormde: *renovatio imperii Romanorum* (“hernieuwing van het rijk der Romeinen”). Dat klinkt misschien eenvoudig, maar het is lang niet makkelijk om vast te stellen wat er met die leuze in de praktijk werd bedoeld. De vraag is vooral wélk Romeinse Rijk Otto wilde vernieuwen of doen herleven. Het ‘klassieke’ rijk van Augustus en zijn opvolgers? Constantijns *imperium Christianum* uit de hoogtijdagen van het vroege christendom? Een christelijk keizerrijk naar het voorbeeld van Karel de Grote, met een vrome paus en een Germaanse keizer die in harmonie de wereld besturen? Een nieuwe westerse en Latijnse variant van het luisterrijke Byzantijnse Rijk, met het Rome der apostelen als spiritueel middelpunt? Of moest Otto’s politieke lijfspreuk een combinatie van al deze zaken evoceren, die in theorie met de Latijnse term *imperium Romanorum* zouden kunnen worden

³ Voor het beeld van het antieke Rome in de Middeleeuwen zie A. Giardina en A. Vauchez, *Rome, l'idée et le mythe* (Paris 2000) en de klassieke maar nog steeds zeer waardevolle studie van A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo* (Torino 1882-1883). Een recent Nederlandstalig overzicht is te vinden in *Roma Aeterna* 1 (2013); zie www.romaaeterna.nl.

⁴ Voor het leven van Otto, zie de nieuwe biografie van G. Althoff, *Otto III*. (Darmstadt 1997), ook verschenen in een Engelse vertaling (University Park, PA 2003).

⁵ Zie K. Görich, *Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus. Kaiserliche Rompolitik und sächsische Historiographie* (Sigmaringen 1993) 263-267 voor een kritisch overzicht van Otto’s vermeende plannen om Rome tot ‘hoofdstad’ te verheffen. De discussie over de precieze locatie van het paleis (de Palatijn of de Aventijn) is na decennialange consensus onlangs opnieuw opgelaaaid: zie voor een overzicht S. de Blaauw, ‘Hildesheim und Rom – Architektur und Liturgie. Die römischen Eindrücke Bischof Bernwards’, in: G. Lutz en A. Weyer (ed.), *1000 Jahre St. Michael in Hildesheim. Kirche-Kloster-Stifter* (Hildesheim 2012) 66-76, aldaar 68-70.

aangeduid? Daarbij gaat het er vooral om wat Otto met de stad Rome wilde. Probeerde hij daar, in het antieke hart van het Romeinse Rijk, de oude glorie van de Romeinse keizers te doen herleven? Of was er iets anders aan de hand?

Dit artikel beoogt allereerst een overzicht te geven van het wetenschappelijke debat dat over die prangende vragen is gevoerd. Daarnaast wordt ook geprobeerd om nieuw licht te werpen op de kwestie door bronnenmateriaal te behandelen dat nog niet of nauwelijks bij de discussie betrokken is geweest. Het onderzoek heeft zich tot nu toe namelijk vooral gebaseerd op de documentaire en literaire bronnen uit Otto's eigen tijd en later. Daarnaast heeft de keizerlijke bouwpolitiek in Rome de nodige aandacht gekregen. Een categorie die tot dusverre over het hoofd is gezien zijn de oudere teksten over Rome waarvan we weten dat ze in Otto's bezit zijn geweest en aan het hof actief werden gebruikt. In de bibliotheek van de keizer bevonden zich klassieke en vroegmiddeleeuwse werken die voor het debat over zijn omgang met Rome van belang kunnen zijn. Als Otto de centrale positie van de Eeuwige Stad in zijn hernieuwde Romeinse Rijk wilde herstellen, ligt het voor de hand dat hij zich daarbij op de anciënniteit en autoriteit van de klassieke traditie beriep. In de monumentale Latijnse werken van Livius en Vergilius, die ook in de middeleeuwen nog veelvuldig werken gelezen, leefde de grootsheid van het oude Rome immers nog voort. Waar hij in het bijzonder zijn keizerlijke machtsaanspraken op de Eeuwige Stad wilde legitimeren, stond hem natuurlijk de Romeinse geschiedschrijving van de keizertijd ter beschikking. Ingrediënten te over voor een op klassieke leest geschoeide *renovatio imperii Romanorum*.

Otto III en het debat over zijn *renovatio imperii Romanorum*

Otto III (980-1002) was de derde van een reeks Saksische keizers die in de tiende eeuw het Heilige Roomse Rijk regeerden. Toen hij amper drie jaar oud was werd Otto koning. Dertien jaar later was voor de tijd rijp voor de volgende stap.⁶ Naar het voorbeeld van Karel de Grote trok de jonge vorst naar Rome om daar door de paus tot keizer te worden gekroond. Toen vlak voor Otto's aankomst bleek dat de oude paus was overleden maakte Otto van de gelegenheid gebruik om zijn neef Bruno van Karinthië (als eerste 'Duitsers' ooit) op de Heilige Stoel te zetten. Door Bruno, die als paus de naam Gregorius V aannam, werd Otto op 21 mei 996 gekroond tot keizer van het Heilige Roomse Rijk.

Deze zogenaamde 'eerste Rometocht' was dus al meer geworden dan de traditionele zakenreis ter verkrijging van een keizerlijk hoofddeksel. Otto had met Bruno een eigen kandidaat (en een complete buitenstaander in Rome)

⁶ Zie voor Otto's opvoeding G. Althoff, 'Vormundschaft, Erzieher, Lehrer: Einflüsse auf Otto III.', in: A. von Euw en P. Schreiner (ed.), *Kaiserin Theophanu - Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin II* (Köln 1991) 277-290 en C.E. Lutz, *Schoolmasters of the tenth century* (Hamden 1977) 117-125.

benoemd op een post die gewoonlijk door de plaatselijke Romeinse adelgeslachten of hogere clerus werd bekleed. Zoiets was nog nooit vertoond. Toen Otto na een verblijf van twee maanden naar Germanië terugkeerde, bleek dat de Romeinen niet zoveel ophadden met de bemoeienis van de jonge keizer en zijn tot paus gebombardeerde neefje. Meteen na Otto's vertrek werd Gregorius V door de adellijke Romeinse stadsprefect Crescentius verdreven. Nota bene Johannes Philagathos, Otto's voormalige leraar Grieks, werd tot (tegen)paus Johannes XVI uitgeroepen. Otto's ingrijpen in de Romeinse verhoudingen bleek van korte duur te zijn geweest.

Begin 998 trok de jonge keizer opnieuw naar Rome. Dit keer zou hij langere tijd in de Vrbs verblijven en duidelijk maken wie daar de lakens uitdeelde. Johannes XVI moest zijn afvalligheid met meerdere lichaamsdelen bekopen en Gregorius V werd in ere hersteld. Het was tijdens deze 'tweede Rome-tocht' (begin 998-begin 1000) dat Otto permanent in Rome resideerde en begon met de bouw van zijn paleis. Toen Gregorius na korte tijd stierf, hoedde Otto zich ervoor nog een keer dezelfde fout te maken. Nu zette hij geen onervaren familielid, maar een uiterst capabele vertrouweling op de troon van Petrus: de geleerde Gerbert van Aurillac, toen aartsbisschop van Ravenna. Als paus koos hij de naam Sylvester II. Met deze 'intellectuele opvijzeling van de *cathedra Petri*' zorgde Otto na het benoemen van een Duitser voor een tweede revolutie in de geschiedenis van het pontificaat – en passeerde hij voor de tweede keer de Romeinse adel, die graag zijn eigen kandidaten voor het hoogste ambt van de Eeuwige stad nomineerde.⁷

Maar er was meer aan de hand. Gerberts keuze voor de naam Sylvester is zonder meer significant. Sylvester I was de paus die de eerste christelijke Romeinse keizer, Constantijn de Grote (ca. 280-337), volgens de legende in Rome zou hebben gedoopt om hem van een vreselijke ziekte te genezen. Vervolgens zou Constantijn de stad Rome aan de paus hebben toevertrouwd, een schenking die bekend stond als de *Donatio Constantini*. Dat die later door o.a. de humanist Lorenzo Valla ontmaskerd zou worden als pauselijke vervalsing doet nu niet ter zake: op de *Donatio* baseerde de paus in de tiende eeuw zijn wereldlijke machtsaanspraken, inclusief zijn heerschappij over de stad Rome. De naam Sylvester stond dus voor een paus die zeer nauwe banden met de keizer onderhield. Maar als Gerbert de nieuwe Sylvester was, werd Otto tegelijk een nieuwe Constantijn. Wellicht dat dat hem de statuur en de legitimiteit moest geven om de *Donatio Constantini* te doorbreken. Door als keizer in Rome te resideren maakte Otto in de perceptie van de Romeinen namelijk inbreuk op de aan de paus geschonken rechten. Die hele geschiedenis kon, met een nieuwe Sylvester en een nieuwe Constantijn, nu worden herschreven. De keizer was terug in Rome. Het 'rijk van de Romeinen' werd weer bestuurd vanuit de stad

⁷ Het citaat is van W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids* (Amsterdam 2002) 273.

waar het ooit was ontstaan en waarvandaan het zijn zegetocht over de wereld was begonnen. Onder dit gesternte zou de Ottoonse *renovatio imperii Romano-rum* zijn ideologische hoogtepunt moeten hebben beleefd.

Het klassieke standaardwerk op dat gebied is de nog steeds invloedrijke studie van Percy Ernst Schramm uit 1929 (een tijd waarin een Duitse keizer die zich zo intensief met Rome had bemoeid zeker in de belangstelling stond).⁸ Min of meer eigenhandig lanceerde Schramm de these dat Otto's politiek en zijn lange verblijf in Rome in het teken stonden van een 'römischer Erneuerungsgedanke'. Schramm meende een duidelijk onderscheid te kunnen maken tussen een 'römischer Erneuerung' en een 'apostolischer Erneuerung', waarbij het eerste begrip op de antieke oudheid en het tweede op het vroege christendom was gericht.⁹ Het zou Otto er, onder invloed van zijn geleerde raadgevers Gerbert van Aurillac en Leo van Vercelli, vooral om zijn gegaan de ideaaltoestand van het antieke Romeinse Rijk zoveel mogelijk te herstellen en het keizerchap haar antieke luister en autoriteit terug te geven. Dat Otto weer in Rome resideerde en van de stad zijn hoofdstad maakte, past natuurlijk naadloos in dit beeld.

Door Otto als proto-Renaissancevorst af te schilderen kon Schramm aanvankelijk op veel bijval rekenen. Moderne geleerden hebben zijn these echter stevig in twijfel getrokken. Volgens Knut Görich verwaarloosde Schramm bij zijn interpretatie van de term *caput mundi* (en andere door Otto gebruikte leuzen) de christelijke invulling van dit antieke, zogenaamd 'seculiere' begrip.¹⁰ Uit Görichs studie bleek onder meer dat Schramms interpretatie van de Ottoonse *renovatio imperii* als 'römischer Erneuerung' in geen enkele bron concreet terug te vinden was. Schramm, die goed op de hoogte was van de bronnen en deze lacune daarin, bouwde zijn theorie vooral op een maximalistische interpretatie van de vele allusies op Rome als *caput mundi* in literaire en andere bronnen uit Otto's tijd. Daarbij ging hij volgens Görich veel te ver. De discussie komt er uiteindelijk dus op neer welke betekenis, connotatie en politieke inhoud we aan Latijnse termen als *imperium Romanorum*, *aurea Roma* en *caput mundi* moeten toeschrijven. Droegen deze leuzen ook in Otto's tijd nog steeds hun antieke betekenis, zoals Schramm aanneemt? Of hebben ze veeleer een nieuwe (deels christelijke) inhoud gekregen, zoals Görich betoogt?

⁸ P.E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio: Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit* (Leipzig 1929). Over Schramms leven en werk en de eigentijdse politieke motieven die daarin een rol speelden, zie D. Thimme, *Percy Ernst Schramm und das Mittelalter: Wandlungen eines Geschichtsbildes* (Göttingen 2006). Een jaar eerder was de Nederlandse schrijver Menno ter Braak op een proefschrift over Otto III gepromoveerd (M. ter Braak, *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im frühen Mittelalter* (Amsterdam 1928)).

⁹ Schramm, *Kaiser I*, 5.

¹⁰ Görich, *Otto III.*, 194. Zie ook Althoff, *Otto III.*, 116.

Een antwoord op deze vragen wordt ernstig bemoeilijkt door de historische omstandigheden. Otto heeft zijn politiek nooit tot volle wasdom kunnen brengen. Kort na het begin van het jaar 1000 (een jaar na de installatie van Sylvester II) werd Otto door omstandigheden teruggedreven naar Germanië. In Aachen opende hij het graf van zijn grote voorganger Karel de Grote: wellicht dat in die nog nooit vertoonde stap de sleutel ligt tot het antwoord op de vraag, welk *imperium Romanorum* Otto trachtte te doen herleven. In het najaar keerde hij echter terug naar Rome, waar hij op de Palatijn (de antieke keizersheuvel) een synode over de Gandersheimer Twist bijeenbracht.¹¹ Otto handelde deze episode van dit Duitse probleem dus in Rome af. Tijdens deze 'derde Rometocht' (najaar 1000-begin 1001) kwam de ambitieuze keizer opnieuw in conflict met de Romeinse bevolking, die hem dit keer uit de stad wist te verdrijven. Hij vluchtte samen met paus Sylvester II naar Ravenna en slaagde er ondanks een lange campagne niet meer in Rome te heroveren. In januari 1002 kwam hij tamelijk roemloos aan zijn einde in de door malaria geteisterde ommelanden van de Eeuwige Stad. Zo kwam er ook een vroegtijdig einde aan de grootse plannen die Otto III voor Rome als hernieuwde keizerstad lijkt te hebben gekoesterd, van welke aard die plannen ook waren. Otto's Romeinse politiek vond geen of weinig navolging.¹² Zijn opvolger, Hendrik II, keerde zich van Italië af en concentreerde zich op de Duitse landen en de wingewesten ten Oosten daarvan. Zo verkoos Hendrik niet Rome, maar het door hemzelf gestichte bisdom Bamberg (in het Noorden van het huidige Beieren) als propagandapaviljoen van zijn keizerschap. Otto's in de kiem gesmoorde fascinatie voor de Eeuwige Stad werd voer voor overijverige biografen.

Isti sunt libri tercii imperatoris ottonis: het Bambergse boekenbezit van Otto III

Begin twintigste eeuw werd duidelijk dat er met de oudste middeleeuwse handschriften in de kathedraalbibliotheek van Bamberg iets bijzonders aan de hand was. Ergens middenin één van de handschriften was een kort tekstje opgenomen dat geen twijfel over de herkomst liet bestaan.¹³

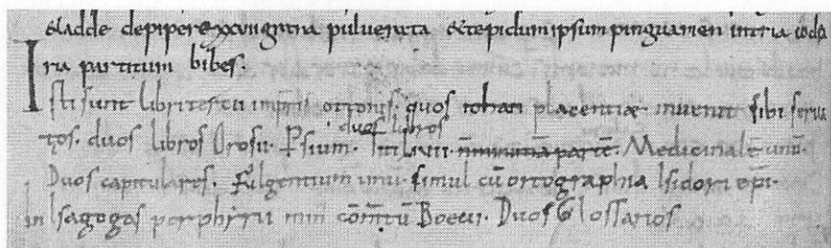
¹¹ Zie voor de achtergronden van de Gandersheimer Twist M. Uhlirz, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. II: Otto III., 983–1002* (Berlin 1954) 347–367; voor het belang van de locatie van de synode De Blaauw, 'Hildesheim und Rom', 68–70.

¹² J. Fried, 'Imperium Romanum – das römische Reich und der mittelalterliche Reichsgedanke', in: K.-J. Hölkeskamp en E. Stein-Hölkeskamp (ed.), *Erinnerungsorte der Antike: Die römische Welt* (München 2006) 156–184, aldaar 168. Zie verder B. Schneidmüller en S. Weinfurter (ed.), *Otto III. – Heinrich II.: eine Wende?* (Stuttgart 1997); C. Violante en J. Fried (ed.), *Il secolo XI: una svolta?* (Bologna 1993).

¹³ Bamb. Med. 1, fol. 42v. Het betreft een vroegnegende-eeuws medisch verzamelhandschrift uit Lorsch, waarin dit lijstje rond 1000 werd bijgeschreven, volgens F. Mutherich, 'The library of Otto III', in: P. Ganz (ed.), *The role of the book in medieval culture II* (Turn-

Isti sunt libri tercii imperatoris ottonis, quos iohan placentie invenit sibi serva-tos. ^{duos libros} Orosii, Persium, duos libros Titi Livii, non-miniman-partem, Medicalem unum, Duos capitulares, Fulgentium unum, simul cum orthographia Isidori episcopi, In Isagogas porphyrii minus commentum Boecii, Duos Glossarios¹⁴

Dit zijn de boeken van keizer Otto III, die Johannes <Philagathos> hij in Piacenza vond <waar ze> voor hem bewaard <waren>. Twee boeken van Orosius, een Persius, ^{twee boeken} een groot deel van Titus Livius, één medisch boek, twee capitularia, één Fulgentius, samen met de Orthographia van bisschop Isidorus <van Sevilla>, het kleinere commentaar van Boethius op de Isagoog van Porphyrius, twee woordenlijsten.¹⁵

Afbeelding 1 De inventaris van Otto's boeken in het handschrift Staatsbibliothek Bamberg, Med. 1, fol. 42v (foto: Gerald Raab).

Uit het eerste zinnetje blijkt dat de hier genoemde boeken teruggingen op Otto's persoonlijke boekenbezit. Waarschijnlijk zijn ze door de eerder genoemde bisschop Johannes Philagathos, Otto's voormalige leraar, in Piacenza verzameld toen Johannes daar bisschop was. Hij kan ze aan de keizer hebben geschonken of ze zijn bij wijze van confiscatie tijdens Otto's tweede Rometocht, na de

hout 1986) 11-26, aldaar 16, en R. McKitterick, 'Ottonian intellectual culture in the tenth century and the role of Theophano', in: A. Davids (ed.), *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium* (Cambridge 1995) 169-193, aldaar 177. Of dit handschrift ook de genoemde medicalem unum is, is niet zeker. Volgens M.T. Kretschmer, *Rewriting Roman History in the Middle Ages. The 'Historia Romana' and the Manuscript Bamberg, Hist. 3* (Leiden/Boston 2007) 62 'is het onderwerp van enig debat of het bijschrift van vóór of na Otto's dood is'.

¹⁴ Dis is een zo getrouw mogelijke reproductie van de tekst van het handschrift (foto bij P.E. Schramm en F. Mutherich, *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser I* (München 1962) 304, n. 88 = (2e druk; München 1981) 149, n. 88). Slechts de suspensies en ligaturen zijn voluit geschreven. Helaas gaat het de opzet van dit artikel te buiten om de ingrepen in de tekst (en vooral de verwijderde naam van Johannes Philagathos) te bespreken.

¹⁵ Alle vertalingen van Latijnse teksten zijn, tenzij anders vermeld, van de hand van de auteur.

breuk met Johannes, in keizerlijk bezit gekomen.¹⁶ Na Otto's dood heeft zijn opvolger Hendrik II de boeken aan het bisdom Bamberg geschonken, om de jonge kathedrale boekerij van een collectie te voorzien die zich kon meten met de gevestigde bisdommen.¹⁷ Daar werden de boeken eeuwenlang bewaard en zo is een groot deel van Otto's bibliotheek tot op de dag van vandaag behouden gebleven.¹⁸ Het toeval wil dus dat we in het geval van Otto III direct fysiek toegang kunnen krijgen tot de literaire cultuur aan het hof en kunnen achterhalen welke (antieke) teksten er werden gelezen.¹⁹

Nu is vooral van belang in hoeverre zowel Schramms theorie (die het antieke Rome en daarmee de antieke literaire erfenis een plaats van het allergrootste ideologische belang toebedeelt) als Görichs kritiek daarop zich verhouden tot de daadwerkelijke beschikbaarheid en het actieve gebruik van antieke literaire teksten in Ottoonse hofkringen. Wat opvalt is dat de grote controverse over Otto's *renovatio imperii* zich grotendeels buiten het zicht van deze oude boeken heeft afgespeeld. Ze worden door Schramm nauwelijks en door Görich überhaupt niet bij de discussie betrokken; ook Althoff noemt ze niet in zijn biografie. In een poging die omissie enigszins te herstellen, wordt de verzameling hierna kort belicht. Als Schramm gelijk had, ligt het voor de hand dat de receptie van de antieke literatuur aan het Ottoonse hof omvangrijk was en een belangrijke rol speelde in de genesis van Otto's ideologie. Als Görich het daarentegen bij het rechte einde heeft, is er voor antieke auteurs eerder een geringe rol weggelegd. Uiteraard moeten we ook nu weer oppassen met onze aannames en ervoor waken ook dit bronnenmateriaal te veel betekenis toe te kennen. Maar de vraag is allereerst welke boeken er tot Otto's beschikking hebben gestaan.

¹⁶ Mütterich, 'Library', 16-17. Mütterich spreekt zich uit voor de eerste optie.

¹⁷ *Ibid.*, 12-13.

¹⁸ De 165 middeleeuwse handschriften van de keizerlijke bibliotheek van Hendrik II en zijn navolgers zijn integraal digitaal te raadplegen op <http://bsbsbb.bsb.lrz-muenchen.de/~db/ausgaben/index.html>. Zie ook de nieuwe catalogus van G. Suckale-Redlefsen, *Die Handschriften des 8. bis 11. Jahrhunderts der Staatsbibliothek Bamberg I* (Wiesbaden 2004), eveneens aldaar online te raadplegen.

¹⁹ De collectie bestaat uit laatantieke, Karolingische en contemporaine handschriften. Enkele van de beroemdste contemporaine handschriften (een exemplaar van Richer's *Historia*, een exemplaar van Johannes Scotus Eriugena's *De divisione naturae*, Otto's *Evangelarium* en de zogenaamde Bamberger Apocalypse) kunnen in dit korte bestek niet behandeld worden. De rijke verluchtingen van die laatste twee handschriften en het feit dat de eerste twee wellicht autografen zijn, spreken evenwel boekdelen over de kwaliteit van de literaire consumptie aan het keizerlijk hof van Otto III. Het feit dat veel van de oudere handschriften contemporaine toevoegingen bevatten (colopha, afschriften van brieven, gedichten) wijst erop dat ook de oudere handschriften aan het hof intensief werden gebruikt. Zie verder D. Frioli, 'Gli inventari medievali di libri come riflesso degli interessi di lettura: scandagli sparsi', in AA. VV., *Scrivere e leggere nell'alto medioevo* (Spoleto 2012) 855-943.

De rol van Rome in Otto's boekenbezit

Voor Otto's omgang met Rome zijn de eerste drie titels van het hierboven geciteerde lijstje uiterst interessant, te meer omdat (delen van) de *duos libros Titi Livii* en fragmenten van een Orosiushandschrift tot op de dag van vandaag bewaard zijn gebleven in Bamberg. We weten dus met zekerheid dat belangrijke Latijnse teksten over Rome (en in enkele gevallen precies wélke) in Otto's bezit waren. Zo bevatte één van de *libri Titi Livii* (Class. 34) de eerste zeven (antieke) boek(rollen) van Livius' *Ab urbe condita*, waarin onder meer de mythische oorsprong van Rome wordt behandeld. Livius' Romeinse geschiedenis, opgetekend in de hoogtijdagen van Augustus' heerschappij, bevat een uitgebreide rechtvaardigingsleer van de almacht van Rome en de nodige aanknopingspunten voor een legitimatie van het Romeinse keizerschap, ook in de middeleeuwen.

Orosius' *Historiae adversus paganos* kunnen ondanks de christelijke insteek en de expliciet 'antiheidense' titel desgewenst in hetzelfde licht worden gezien, aangezien de laatantieke auteur bijna al zijn materiaal uit klassieke teksten putte.²⁰ Gelet op wat er verder van de Bambergse nalatenschap bewaard is gebleven, bevatte Otto's boekerij echter nog meer boeken dan degene op het middeleeuwse lijstje. Florentine Mutherich bespreekt er in totaal 44.²¹ Het is niet zeker, maar ook zeker niet uit te sluiten dat andere Bambergse handschriften tot de collectie van Otto behoorden. Interessant zijn handschriften van Florus' *Epitome de Tito Livio* (Class. 31), de *Historia Augusta* (Class. 54) en verschillende latere teksten over de Romeinse geschiedenis (Hist. 3).²² Er waren in de keizerlijke bibliotheek hoe dan ook teksten aanwezig die in verband gebracht kunnen worden met de door Schramm aan Otto toegeschreven ideologie. Het is weliswaar een bekend fenomeen dat klassieke teksten in de middeleeuwen voornamelijk om hun taalgebruik en stijl werden gelezen en bestudeerd – meer dan om hun inhoud, die soms zelfs regelrechte aversie opriep.²³ In dit geval lijkt daar echter geen sprake van te zijn. Grote stijliconen als Cicero, Vergilius en Terentius ontbreken in het overzicht dat van Otto's bibliotheek opgesteld kan worden – alleen Persius komt in deze categorie in aanmerking. Het is kenmerkend dat

²⁰ A.S. Bernardo, 'Introduction', in: *Idem* en S. Levin (ed.), *The classics in the Middle Ages: papers of the twentieth Annual conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies* (Binghamton 1990) 8.

²¹ Mutherich, 'Library'.

²² Hist. 3 is uitgebreid bestudeerd door de Noorse latinist Marek Thue Kretschmer, *Rewriting*. Hij komt tot de conclusie dat het handschrift voor Otto III of Hendrik II is vervaardigd, hoewel het misschien pas na de dood van Otto werd afgeleverd. Otto verzamelde in dat geval dus niet alleen handschriften over de Romeinse geschiedenis, maar zou ze ook zelf hebben laten samenstellen.

²³ Zie voor de voor- en tegenstanders van klassieke literatuur in de tiende eeuw de uitstekende inleiding in Lutz, *Schoolmasters*, 3-11.

juist de Romeinse geschiedenis de grote uitzondering vormt op wat verder een theologisch-filosofische handbibliotheek lijkt te zijn, gericht op de middeleeuwse *artes liberales*. Dat lijkt geen toeval te zijn. Het heeft er alle schijn van dat deze werken niet voor hun stijl, maar omwille van hun inhoud werden gelezen aan het Ottoonse hof.

Aan de andere kant hoeft de interesse in de Romeinse geschiedenis in de teksten niet noodzakelijkerwijs interesse in Rome als antieke keizerstad te impliceren. Zoals pausen Bijbels cadeau kregen van koningen en keizers, zo kregen keizers Livius cadeau: het ging meer om het Romeinse koning- of keizerschap als zodanig.²⁴ Ook is het zeker denkbaar dat de intensieve interesse in de Romeinse geschiedenis te maken had met de Bijbelse leer van de Vier Rijken. Het Romeinse Rijk werd gezien als het vierde en laatste – als dat ten onder zou gaan zou de eindtijd aanbreken. Otto regeerde in het jaar 1000, een chronologisch gegeven dat allerlei apocalyptische denkbeelden alleen maar aanwakkerde. Het is daarom moeilijk te zeggen of de ruime vertegenwoordiging van de Romeinse geschiedenis in de collectie ook echt met Otto's politieke *renovatio imperii* te maken heeft.

Er is ook een andere interpretatie van Otto's boekenverzameling mogelijk. De collectie bevat bijvoorbeeld een manuscript van de *Vita S. Sylvestri*, het heiligenleven van de laatantieke paus die van keizer Constantijn de *Donatio Constantini* zou hebben ontvangen. Aangezien Gerbert als paus de naam Sylvester II aannam, is het zeer aannemelijk dat dit handschrift voor Otto en de zijnen een contemporain belang vertegenwoordigde. De *Donatio Constantini* genoot zonder enige twijfel Otto's speciale belangstelling. In een beroemd privilege voor de Romeinse kerk, daterend van januari 1001, betwistte Otto al de echtheid van de *Donatio*.²⁵ Zijn interesse in deze kwestie kan gekoppeld worden aan een ander Bambergs manuscript (Can. 4), vervaardigd in Otto's eigen tijd. Dit handschrift van de Pseudo-Isidorische *Decretalia* bevat een buitengewone versie van de *Donatio Constantini* (op fol. 3-6), vanwege de ongewone, in de rode inkt van Byzantijnse keizerlijke documenten geschreven slotregel *Et propria manu subscribo* ("en ik onderteken dit met mijn eigen hand"). Alles wijst erop dat deze versie het 'origineel' van de *Donatio* (of iets wat dat pretendeert te zijn) is of wil reproduceren. Zo is Otto's vereenzelviging met Constantijn in tastbare vorm in zijn boekenbezit aan te wijzen. Wilde Otto duidelijk maken waar de pauselijke rechten op de stad Rome, zoals vastgelegd in de *Donatio*, vandaan kwamen? Het was de Romeinse keizer die de stad aan de paus had geschonken – dat geschenk impliceerde wellicht ook een eerbetoon aan de gever, of zijn opvolger. Geen betere manier voor Otto om dat te benadrukken, dan zelf in de rol van Constantijn te treden en de door hem benoemde paus de rol van Sylves-

²⁴ G. Billanovich, 'The role of the papal library in saving Livy's histories', in: Bernardo en Levin (ed.), *Classics*, 79-94, aldaar 80.

²⁵ *Monumenta Germaniae Historica: Diplomata II*, nr. 389 (op p. 819).

ter te laten vervullen.

Het is moeilijk een net zo direct verband tussen de klassieke manuscripten en de keizer te leggen, hoe intensief de klassieke auteurs ook werden gelezen. De handschriften die met de *Donatio Constantini* van doen hebben wijzen duidelijk in een bepaalde richting. Naar alle waarschijnlijkheid wilde Otto met zijn *renovatio imperii Romanorum* niet zozeer de Romeinse keizers uit de klassieke periode imiteren, maar als een nieuwe Constantijn orde op zaken stellen in het door aristocratische machtspelletjes geplaagde Rome. Gerd Althoff vat de kwestie mooi samen in een opmerking over de betekenis die de term *caput mundi* voor Otto moet hebben gehad:

Im Falle des Begriffs *caput mundi* ist auch häufiger bezeugt, daß mit dem ehrenden Epitheton auf die Qualität Roms als Apostelstadt und Haupt der christlichen Kirche angespielt wird. Und hierin liegt in der Tat die Crux einer auf die Antike bezogene Romidee. Es ist nie auszuschließen, daß der Rombezug auf dessen Stellung als christliches *caput mundi* anspielt, das nach Zeiten der Bedrückung durch römische Adelsgruppen in seiner Würde wiederhergestellt werden soll.²⁶

Zoals gezegd besteedt Althoff helaas geen aandacht aan de boeken van Otto die zijn overgeleverd in de Bambergse collectie. Uit het voorgaande blijkt hoezeer alleen al een vluchtige blik op deze boeken Otto's omgang met Rome in een nieuw licht kan stellen.

Rome in de literatuur ten tijde van Otto III

Als we het beeld dat uit Otto's boekenbezit oprijst nu confronteren met bronnen over Rome uit Otto's eigen tijd, kunnen we misschien tot een voorlopige conclusie komen over Otto's Rome-politiek. Deze bronnen zijn, als producten van de Otto omringende gedachtewereld, in tegenstelling tot de klassieke teksten in zijn boekerij wel intensief bij de discussie over de aard van zijn *renovatio imperii Romanorum* betrokken. Een van de vroegere testimonia is afkomstig uit het voorwoord van Gerbert van Aurillac's *Libellus de rationali et ratione uti*. Dit werk werd begin 998 door Gerbert aan Otto opgedragen, nog voordat Gerbert tot paus Sylvester II was verkozen.²⁷

Het is van ons, het Romeinse Rijk is van ons! Het vruchtbrijke Italië, het aan soldaten rijke Gallië en Germanië schenken hun krachten, en ook ontberen ons niet de machtigste koninkrijken van Scythië [de Slavische volkeren, RH]. Jij bent, Caesar, onze keizer der Romeinen en Augustus, die, geboren uit het hoogste bloed der Grieken, de Grieken in heerschappij

²⁶ Althoff, *Otto III.*, 116.

²⁷ Voor de Latijnse tekst, zie J. Havet, *Lettres de Gerbert* (Paris 1889) 237 (appendix II).

overtreft, de Romeinen met geërfd recht overheerst, elk van beiden voorgaat in talent en eloquentie.

De eerste zin is door Schramm opgevat als een programmatische uiting van Otto's *renovatio*-politiek. Gerbert zou tegen de claims van de Byzantijnse keizers in bepleitten dat Otto's *imperium* (en niet het Byzantijnse) de ware erfgenaam van het antieke keizerrijk was.²⁸ Dit zou derhalve duidelijk maken dat Otto's Rijk op de antieke keizertraditie gegrondvest was (en niet op een christelijk-pause-lijke). Knut Görich heeft daar stevige twijfel over geuit.²⁹ Wij kunnen daaraan toevoegen dat in een passage zo expressief en panegyrisch als deze elke expliciete verwijzing naar de antieke Romeinse wereld lijkt te ontbreken. De keizerstitulatuur wordt zeker genoemd ('Jij bent, Caesar, onze keizer der Romeinen en Augustus'), maar het gaat niet om de herleving van het antieke keizerrijk.³⁰ Wat telt is dat Otto als zoon van een Byzantijnse prinses (zijn moeder Theophano) nu zijn grote Oosterse concurrent voor de keizerstitel overtreft ('die, geboren uit het hoogste bloed der Grieken, de Grieken in heerschappij overtreft'). Juist daarom is het des te opmerkelijker dat Gerbert elke historische rechtvaardiging van Romes heerschappij over de Grieken achterwege laat, hoewel Vergilius die in de *Aeneis* onomstotelijk tot uitdrukking had gebracht.³¹ Otto's *Romanum imperium* is geografisch gezien niet het mediterrane rijk van de oudheid, maar een West- en Centraal Europees rijk dat heel Germanië en 'Scythië' omvat. Het rijk van Otto is in naam wel schatplichtig aan zijn antieke voorganger, maar heeft er qua samenstelling weinig mee te maken. De begrippen zijn dus wel hetzelfde gebleven, maar ze hebben een heel andere inhoud gekregen.

Een ander belangrijk contemporain testimonium is de *Versus de Gregorio et Ottone augusto*, toegeschreven aan Leo van Vercelli.³² Zoals de titel al zegt huldigt het gedicht Otto en paus Gregorius V.³³ Het gedicht verhaalt over de terugkeer van Gregorius in Rome, in maart 998. Aangezien Gregorius in februari 999 overleed, moet de totstandkoming van het gedicht ergens tussen deze twee momenten worden gedateerd. Het is overgeleverd in één van de Bambergse handschriften (Can. 1), als toevoeging bij een oudere verzameling pauselijke polemieken en canoniekrechtelijke traktaten die zijn samengesteld rond 900.

Schramm heeft Leo's gedicht geïnterpreteerd als een lofzang op Otto's *renovatio*-beleid, die naast een kerkelijk-apostolische herleving ook een hernieuwing van het antieke Romeinse Rijk zou behelzen.³⁴ Görich heeft deze opvatting

²⁸ Schramm, *Kaiser I*, 101.

²⁹ Görich, *Otto III.*, 206.

³⁰ In de lopende tekst zijn de oorspronkelijke Latijnse citaten steeds in een Nederlandse parafrase weergegeven.

³¹ Bijvoorbeeld *Aeneis* I.284-286.

³² *Monumenta Germaniae Historica: Poetae Latini* V.3, 477-480.

³³ Althoff, *Otto III.*, 83.

³⁴ Schramm, *Kaiser I*, 119-127.

wederom stevig bekritiseerd en betoogt dat niet een op antieke leest geschoeide, maar een pauselijk-christelijke gedachte aan het gedicht ten grondslag ligt.³⁵ Meteen in de eerste strofe, die als refrein wordt geïnterpreteerd, wordt Rome uitgebreid bezongen:

*Christus, versta onze gebeden, zie om naar jouw Rome,
Doede Romeinen in vroomheid opnieuw herleven, wek de kracht van Rome op.
Laat Rome herrijzen in haar macht onder Otto III.*

Wat meteen opvalt, is dat Rome niet het terrein van de antieke keizers is, maar van Christus: 'zie om naar jouw Rome'. Later komt de imperiale luister van Otto ruimschoots aan bod. Al snel blijkt waarop die gefundeerd is:

*Gegroet, onze paus, gegroet, meest eerbiedwaardige Gregorius! (str.1)
Jouw Petrus heeft jou samen met Otto, de Augustus, uitverkoren.
Je rijst nu gezamenlijk op tot grote hoogte; verlaag jezelf weer tot nederigheid.*

Otto krijgt weliswaar de klassieke titel 'Augustus', maar in plaats van antieke imperiale voorgangers wordt Petrus ter legitimatie van Otto's keizerschap opgevoerd.³⁶ Hoewel klassieke imperiale themata door wie ze zoekt in het gedicht wel gevonden kunnen worden, is de antieke erfenis nergens expliciet aanwezig. Waar het veeleer om gaat is dat de paus en de keizer tot een nieuwe, vruchtbare samenwerking moeten komen:

*Otto III heerst altijd waakzaam en vastberaden, (str.6)
hij die volgens de apostel belast is met de zorg der lichamen.
Tot straf van de zondaars hanteert hij zijn onoverwinnelijk zwaard.*

Geheel volgens de pauselijk-christelijke opvatting teruggaande op de tweezwaardenleer is de voornaamste taak van de keizer dat hij zijn macht inzet om de paus te beschermen, zodat deze het goddelijke heil ook op aarde mogelijk kan maken. Wat in de bul *Sicut universitatis conditor* (1198) van Innocentius III als de leer van de twee lichten bekend staat, komt hier (en in de tiende strofe) ook al aan de orde.³⁷ Het zijn dus vooral bijbelse en pauselijke motieven die ingezet worden ter legitimatie van keizerlijke machtsaanspraken.

Net als in het voorwoord van Gerberts *Libellus* is ook hier, kortom, geen sprake van antieke imperialistische retoriek. Dat verwijzingen naar klassieke teksten ontbraken, kwam echter niet door onbekendheid met de klassieke heerserslegitimatie. Dit blijkt uit de aanwezigheid van onder andere Livius' *Ab urbe*

³⁵ Görich, *Otto III.*, 198-199.

³⁶ Volgens T. Haye, *Päpste und Poeten. Die mittelalterliche Kurie als Objekt und Förderer panegyrischer Dichtung* (Berlin 2009) 144, gaat achter de *persona loquens* in het gedicht zelfs impliciet de apostel Petrus schuil, zoals de aanduiding 'onze paus' zou doen vermoeden.

³⁷ Minge, *Patrologia Latina* CCXIV, 377.

condita en de *Historia Augusta* in Otto's bibliotheek. Leo zelf, de dichter van de *Versus*, heeft het Bambergse handschrift van de *Historia Augusta* (Class. 54) zelfs uitgebreid geannoteerd. Waar het dus vooral op neerkomt, is dat Otto en de zijnen iets anders voor ogen moet hebben gestaan met hun *renovatio imperii Romanorum*, dan een regelrechte herleving van het antieke Romeinse Rijk. Wellicht is dat, ondanks de verwachtingen die Otto's boekerij zou kunnen hebben gewekt, niet al te verrassend. We moeten niet vergeten dat Otto's boekerij naast klassieke auteurs ook talrijke geschriften over pauselijke geschiedenis bevatte, zoals de *Vita S. Sylvestri* en de tekst van de *Donatio Constantini*. Leo's gedicht is bewaard in een canoniekrechtelijk verzamelhandschrift (Can. 1) met polemieken tegen paus Formosus. Aangezien de toevoeging van het gedicht wijst op het actieve gebruik van het oudere handschrift, moeten we de *Versus* dus waarschijnlijk ook plaatsen in een canoniekrechtelijke context.

Conclusie

Wat zeggen de Bambergse handschriften over de rol van Rome in de denkwereld van keizer Otto III en zijn getrouwen? Een ruim aantal Romeinse geschiedwerken wijst op een sterke belangstelling voor de Eeuwige Stad en haar antieke geschiedenis. Dat zou in eerste instantie erop kunnen wijzen dat Otto de antieke keizerstad in ere wilde herstellen. Uit een meer precieze analyse van die handschriften, in combinatie met eigentijdse bronnen, doemt echter een ander beeld op. Otto presenteerde zich als een christelijke keizer die zich, niet veel anders dan zijn voorgangers en navolgers, op traditionele bijbelse deugden en gangbare vroegmiddeleeuwse machtsopvattingen liet voorstaan. Dat Otto met zijn *renovatio imperii Romanorum* geen regelrechte herleving van het antieke Romeinse keizerrijk voorstond, wil echter niet zeggen dat Rome er als stad niet toe deed of dat de literaire erfenis van de oudheid compleet werd veronachtzaamd. Integendeel: Otto's omgang met de *caput mundi* en zijn ingrijpen in de Romeinse verhoudingen zijn zonder meer uniek voor de tijd waarin hij leefde. Otto III deed iets wat geen van zijn voorgangers ooit had vertoond en wat ook door zijn opvolgers nooit meer herhaald zou worden.³⁸ Ondanks dat moeten we ons er niet toe laten verleiden om in zijn *renovatio imperii Romanorum* een voorafspiegeling van de twaalfde-eeuwse Renaissance te zien, toen de imitatie van de oudheid echt serieuze vormen aan zou nemen. Otto en de zijnen hadden simpelweg andere zorgen. Zij zagen in Rome niet primair de klassieke oudheid en de ondergang van een antieke beschaving die schreeuwde om een heropleving. Het was er Otto ook niet om te doen om Rome geheel aan de paus te ontfutselen. Integendeel: Rome stond voor de apostelstad en het nobele ambt van de opvolgers van Petrus. Beide werden echter gekneveld door lokale conflicten en machtspolitieke spelletjes van adellijke Romeinse elites. Dat was

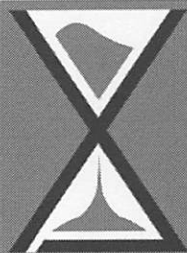

³⁸ J. L. Nelson, 'Kingship and empire', in: J.H. Burns (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought* (Cambridge 1988) 211-251, aldaar 245.

waar Otto III tegen ten strijde trok: hij wilde niet het klassieke Rome, maar de glorie van het vroege christendom in ere herstellen, toen keizer en paus vanuit Rome in harmonie instonden voor de voorspoed en het zielenheil van heel het *imperium Romanorum*. Rome was nog steeds *caput mundi*; het was niet Rome, maar de wereld waarvan zij het centrum was die sinds de oudheid ontegenzeggelijk was veranderd.

Juryrapport *Ex Tempore*-prijs

De *Ex Tempore*-prijs wordt jaarlijks uitgereikt aan de beste bachelorscriptie.

Vera Nuiver is de winnaar van de *Ex Tempore*-prijs, de prijs die de redactie van *Ex Tempore* elk jaar uitlooft aan de beste bachelorscriptie van het collegejaar. De jury heeft de beste scripties van 2012 gelezen en beoordeeld en kwam uiteindelijk unaniem tot deze winnaar.

Vera Nuiver heeft onderzoek gedaan naar de manier waarop noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid expliciet en impliciet naar voren komen in het radicaal feministische tijdschrift *Vrouwenkrant* in de periode 1977 - 1983. Zij kwam hierbij tot verrassende inzichten. De vrouwen van *Vrouwenkrant* waren zich in deze periode bijvoorbeeld zeer bewust van de geconstrueerde aard van hun vrouwelijkheid, maar over de 'andere' groep hadden ze nooit nagedacht. Gaandeweg veranderde dit en werden zelfs feministische mannen toegelaten binnen de groep feministen van *Vrouwenkrant*.

Zij heeft met dit kwalitatief uitstekende en vernieuwende onderzoek de theorie en de praktijk weer wat dichterbij elkaar gebracht. Daarnaast was zij zich tijdens het schrijven altijd bewust van haar eigen perceptie en wist zij adequaat om te gaan met het tijdschrift als historische bron. De scriptie van Vera Nuiver was bovendien bij uitstek geschikt om bewerkt te worden tot een artikel in *Ex Tempore* en is hiermee een terechte winnaar van de *Ex Tempore*-prijs.

De jury

Vera Nuiver (1987) is masterstudent gendergeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Dit artikel schreef zij op basis van haar bachelorscriptie waarmee zij de Ex-Tempore-prijs won.

Radicale uitsluiting?

Omgaan met noties van mannelijkheid in *Vrouwenkrant* tussen 1977 en 1983.

*V*anaf halverwege de jaren zestig kwamen vrouwen in vrouwenbewegingen samen die het hadden gehad met de mannendominantie op politiek, sociaal en cultureel terrein. Zij eisten dat verschillen tussen vrouwen en mannen die mannen direct of indirect bevoordeelden opgeheven zouden worden. Deze vrouwen zwoeren jarenlang contact en samenwerking met de andere sekse af, omdat banden met mannen slechts voor belangenverstrengeling zouden zorgen. Mannen waren vrouwenonderdrukkers en hadden door het feit dat zij man waren op elk vlak bij voorbaat al een streepje voor. Zij verdienden van hen geen medelijden, respect, hulp of zelfs maar een luisterend oor. Binnen- of buitenshuis voor mannen werken werd taboe, en seks met mannen al helemaal.

Dit is een lapidaire beschrijving van het beeld dat jarenlang bestond van het denken over mannen door radicale feministen. Maar doet deze opsomming ook recht aan hoe deze radicale feministen tegenover mannen stonden? Waar we nooit iets over lezen, is welke rol mannen speelden in dit emancipatiedebat. Uit de studies van Vilan van der Loo en Irene Costera Meijer blijkt hoe belangrijk de functie was van feministische tijdschriften als platform voor vrouwenbewegingen in de jaren zeventig en tachtig in Nederland.¹ Specifieke informatie over hoe mannen in deze tijdschriften werden verbeeld, welke in- en uitsluitingsmechanismen daarbij gebruikt werden, en langs welke lijnen mannen inderdaad werden uitgesloten, kunnen dus belangrijke inzichten opleveren over de motivaties waarmee radicale feministen lange tijd contact met mannen afwezen. In dit artikel zullen deze argumentaties verkend worden aan de hand van een analyse van het radicaal feministische tijdschrift *Vrouwenkrant* in de periode 1977-1983. Zoals zal blijken, speelden in dit tijdschrift impliciete opvattingen

¹ I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996) 34.; V. van der Loo en J. Mes (red.) *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) 98-121.

gen over vrouwelijkheid en mannelijkheid een allesbepalende rol in de manier waarop door radicaal feministen over contact met mannen gesproken werd.

Mannenparticipatie in de 'Vrouwenzaak'

Mannen hebben lang niet altijd een ogenschijnlijk marginale rol gespeeld in de emancipatiestrijd voor vrouwenrechten. Zo schetst Julie Garlier hoe de jurist en publicist Louis Frank zich inzette voor feminisme en emancipatie ten tijde van de Belgische *belle époque*. Daarbij bespreekt ze hoe en langs welke lijnen de veranderende positie van Frank werd bekeken door de collectieve 'zusters' van de eerste feministische golf. Ze laat zo zien dat mannen zoals Frank enkel een leidende positie binnen de vereniging van emancipatie, de Ligue, konden krijgen door de terughoudendheid van hun vrouwelijke collega's. Volgens Frank zelf was vrouwenemancipatie een zaak voor en door mannen. Hij stelde dat onderwerping van vrouwen strijdig was met de natuur, en kende aan vrouwen een 'zedeverheffende' rol toe, zoals het reguleren van oorlog en alcoholisme in de samenleving.

Hoe aanzienlijk de rol van mannen zoals Frank ook was, toch is de positie van deze mannen in de strijd voor vrouwenrechten zeker vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw bekritiseerd geweest. Op den duur bleek dat aandacht voor de mannelijke inbreng in de historische overlevering ten koste ging van de rol van vrouwen. Zo brokkelde de betekenis van het feminisme voor deze mannen uiteindelijk af, of "(...) bleek het feminisme van mannen slechts een theoretisch bouwwerk dat bezweek in de praktijk van de omgang met vrouwen".² Tot diep in de jaren tachtig werd de participatie van mannen met schieve ogen gevolgd, zo blijkt uit de werken van Helen Franks en Anja Meulenbelt.³ Zoals ook Marjan van der Klein en Saskia Wieringa schrijven in *Alles kon anders*, kende de vrouwenbeweging over het algemeen een 'gesloten karakter' en wilde men weinig weten van mannen.⁴

Taal, discoursen en macht

Bovengenoemde auteurs geven geen antwoord op de vraag welke noties over mannen, mannelijkheid en vrouwelijkheid voor radicaal feministen een rol speelden bij het afwijzen van mannen. Zij besteden evenmin aandacht aan de vormgeving van hun eigen 'feministische' identiteit ten overstaan van mannen.

² J. Garlier, 'Mannen, mannelijkheid en vrouwenrechten in de Belgische belle époque. Gender en klasse in het feminisme van de jurist en publicist Louis Frank (1864-1917)', *Tijdschrift voor Genderstudies* 5 (2012) 15-16.

³ H. Franks, *Goodbye Tarzan. Mannen na het feminisme* (Baarn 1985) 225-242; A. Meulenbelt, *De ziekte bestrijden, niet de patiënt. Over seksisme, racisme en klassisme* (Amsterdam 1987) 185.

⁴ M. van de Klein en S. Wieringa (red.) *Alles kon Anders, protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2005) 14-17.

Ten behoeve van dit onderzoek is het daarom relevant om eerst te kijken naar de impliciete en expliciete in- en uitsluitingmechanismen op het gebied van klasse, etniciteit, seksualiteit en gender die ten grondslag lagen en liggen aan deze vormgevingsprocessen van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Filosofe Judith Butler, die wordt gezien als een van de meest spraakmakende filosofen op het gebied van gender en seksualiteit, zet vanaf de jaren negentig gangbare ideeën over vrouwelijkheid, mannelijkheid en seksualiteit op losse schroeven. Ze is onder andere geïnspireerd door de poststructuralistische Franse filosofen Jacques Derrida en Michel Foucault. Foucault wordt gezien als grondlegger van het anti-essentialisme. Derrida bouwt hierop voort en wil met zijn discoursanalyse als instrument laten zien dat het denken in tegenstellingen een menselijk verschijnsel is, net als het in- en uitsluiten van bepaalde groepen. Het denkpatroon dat tegenstellingen creëert tussen de eigen groep, de norm, en 'de ander', en daarmee groepen buitensluit, vormt de basisstructuur van ons denksysteem. Het is dan ook goed om ons steeds te blijven realiseren dat de antithese van de norm, Derrida en Butler noemen het 'de ander', steeds impliciet in ons denksysteem aanwezig is omdat de door ons expliciet benoemde norm daar uiteindelijk haar betekenis aan ontleent.

Zowel gender, de culturele invulling van het sekseverschil, als het lichamelijke sekseverschil benadert Butler als iets dat cultureel geconstrueerd is.⁵ Bovendien ziet ze fenomenen zoals klasse en gender als historisch veranderlijk; mannelijkheid wordt bijvoorbeeld geconstrueerd afhankelijk van het discours waarin over noties van mannelijkheid wordt gesproken. De poststructuralistische deconstructietheorie van Derrida zet Butler in om haar performativiteitstheorie te onderbouwen: het proces dat normen met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid via taal steeds worden herhaald en bevestigd, en zo worden geproduceerd, herbevestigd en in stand gehouden.⁶

Vormen van mannelijkheid

Eric Clatterbaugh en Raewyn Connell gaan uitvoerig in op vier vormen van mannelijkheid. Ze geven aan dat mannen binnen de hedendaagse maatschappij zich te allen tijde mannelijk dienen te gedragen of, beter gezegd, op zijn minst geacht worden een vorm van mannelijkheid aan te nemen.⁷ Beiden zien binnen de maatschappij een eenduidige dominante vorm van mannelijkheid die hegemoniale mannelijkheid wordt genoemd. Deze vorm is waarneembaar binnen alle lagen van de samenleving, en gekoppeld aan een algemene norm van wat een 'echte man' zou moeten zijn.⁸ De hegemoniale mannelijkheid defi-

⁵ J. Butler, *Genderturbulentie* (Amsterdam 2000) 7.

⁶ *Ibidem*, 12.

⁷ K. Clatterbaugh, *Contemporary perspectives on masculinities. Men, women, and politics in modern society* (Colorado 1997) 2-4.

⁸ *Ibidem*, 8.

nieert Connell treffend als: "the currently accepted answer to the problem of the legitimacy of patriarchy, which guarantees (or is taken to guarantee) the dominant position of men and the subordination of women".⁹ Deze mannelijkheid kenmerkt zich door een grote mate van individuele onafhankelijkheid, los van partner of gezin, en een succesvolle claim op autoriteit, institutionele macht en culturele dominantie.¹⁰

Naast de hegemoniale mannelijkheid, onderscheidt Connell als tweede de medeplichtige mannelijkheid. Deze wordt toegeschreven aan mannen die zelf niet alle eigenschappen hebben van hegemoniale mannelijkheid, maar hier wel naar streven en in ieder geval meeprofiteren van de voordelen die de samenleving hen als man biedt. De gemarginaliseerde mannelijkheid schrijft Connell toe aan de middels discriminatie en racisme onderwaardeerde onzichtbare niet-blanke mannen. Tot slot noemt hij de antithese van de hegemoniale mannelijkheid, de homoseksuele ondergeschikte mannelijkheid. In alles bungelt deze vorm onderaan de mannelijke genderhiërarchie.¹¹ Van de beschreven vormen kent alleen de hegemoniale mannelijkheid ten opzichte van andere vormen van mannelijkheid strenge grenzen die mannen in- of uitsluiten. Verder zijn alle vormen ondergeschikt, en in die zin niet strikt van elkaar te scheiden.

Processen van in- en uitsluiting

Zoals er niet over een eenduidige categorie 'mannen' gesproken kan worden, zo problematiseert Anne Dijkman ook de categorie 'vrouwen' in haar in 2008 bekroonde scriptie over de constructie van norm en afwijking van groepen vrouwen in *Opzij* tussen 1972 en 2002.¹² Na de turbulente beginjaren werd ook voor feministen zelf duidelijk hoe normerend de constructie van een collectieve identiteit 'vrouwen' kon zijn en ontstonden vanaf halverwege de jaren zeventig allerlei splinterbewegingen. De sociaal- en radicaalfeministen, die harde kritiek uitten op de dominantie van het patriarchaat, maakten gebruik van een strijd-lustige strategie met als doel de bestaande orde zo snel mogelijk te veranderen. Daar waar sommige sociaal feministen af en toe argwanend in zee gingen met mannen, wezen de radicaal feministen deze samenwerking totaal af. Afgaande op de literatuur lijkt het aannemelijk dat zij hegemoniale en de meeliftende medeplichtige mannelijkheid als grootste vijand zagen. Toch komt ook naar voren dat de groep radicale vrouwen lange tijd niet alleen contact met deze specifieke groep, maar met *alle* mannen afwees.

Aan de hand van een analyse van het radicaal feministisch tijdschrift

⁹ R. Connell, *Masculinities* (California 2005) 77.

¹⁰ M. L. M. Brouns en M. Scholten, *Een kwestie van mannelijkheid. Een onderzoek naar mannelijkheid, normativiteit en beleid* (Den Haag 1997) 4-7.

¹¹ Connell, *Masculinities* 76-81.

¹² A. Dijkman, *Opzij & aan de kant met haar. De constructie van norm en afwijking in Opzij tussen 1972 en 2002* (Nijmegen 2008) 20-23.

Vrouwenkrant wordt in dit artikel onderzocht in hoeverre bij in- en uitsluiting van mannen wordt gerefereerd aan specifieke vormen van mannelijkheid. Op eenzelfde manier als Dijkman met de categorie 'vrouwen' deed, zal in dit artikel de categorie 'mannen' geproblematiseerd worden. Daarbij wordt gekeken naar de manier waarop in *Vrouwenkrant* in de periode 1977-1983 over mannen en contact met mannen gesproken werd en welke opvattingen over mannelijkheid, vrouwelijkheid en de emancipatiestrijd daarin meespeelden. Zo zal aan de hand van een discursieve discoursanalyse inzichtelijk gemaakt worden dat processen van in- en uitsluiting historisch veranderlijk zijn, en bovendien geconstrueerd worden door de groepen die in- en uitsluiten.

Analyse *Vrouwenkrant*

Vrouwenkrant behoorde tot de meer radicale bladen die in de jaren zeventig en tachtig werden gepubliceerd: het eerste nummer werd in januari 1972 door het vrouwenhuis in Amsterdam uitgegeven onder het motto: "Als er maar een gat in zit."¹³ *Vrouwenkrant* had zichzelf aanvankelijk in het leven geroepen om vrouwen op de hoogte te brengen van de onderwerpen waar men zich in de vrouwenpraatgroepen in Nederland mee bezighield. Later werd de belangrijkste doelstelling het creëren van een platform om de ongelijke positie van vrouwen als collectieve groep binnen de samenleving onder de aandacht te brengen.

De analyse van de teksten richt zich op de normeringen en opposities die over mannen en mannelijkheid naar voren worden gebracht in de jaren 1977, 1980 en 1983. Via het benoemen van groepen die expliciet al in de teksten worden genoemd, maar ook impliciet tegenover elkaar worden gezet, wordt zichtbaar wat in de teksten geldt als norm en afwijking, en hoe zo groepen tot stand komen. Door hetgeen wat vrouwen niet waren bij mannen te plaatsen als impliciete (en in veel teksten vaak ook expliciet benoemde) tegenhanger van de vrouw, is bekeken wat aan mannen werd toegeschreven. Daarnaast is onderzocht hoe het toeschrijven van bepaalde kenmerken aan mannen (uiterlijk, houding, gedrag) een rol speelde bij de totstandkoming van waardeoordeelen en normatieve groepen. Zo kan inzichtelijk gemaakt worden welke groepen in welke tijdsperiode en op grond waarvan binnen het spectrum 'mannen' door feministen werden in- of uitgesloten.

'De man' tegenover 'de vrouw'

In *Vrouwenkrant* van 1977, zoals blijkt uit de tekstanalyse, bestond onder de schrijfters redelijke eensgezindheid over wat mannen waren en niet waren. Als traditioneel stereotype stond de opvatting centraal dat 'de man' degene was die actief bepaalde wat er met 'de vrouw' gebeurde. Hierbij werd de man doorgaans beschreven als handelend subject en als typisch mannelijke eigen-

¹³ 'Als er maar een gat in zit', *Vrouwenkrant* 1 (1972) 2.

schap het objectiveren van de vrouw als passief, lijdend voorwerp. In het radicaal feminisme zoals we dat in *Vrouwenkrant* vinden, werd dit gegeven door vrouwen expliciet negatief gewaardeerd, als 'vrouwenonderdrukking'. Opvallend is dat er in het kader van deze onderdrukking in de krant bijna onopvallend in zijn algemeenheid over 'man' of 'mannen' als representant(en) van alle mannen werd gesproken, waarbij weinig ruimte was voor nuance. Er werd in de krant voornamelijk impliciet veel gezegd over hoe en op welke vlakken mannen vrouwen onderdrukten. Dit gebeurde doordat steeds expliciet werd ingegaan op hetgeen vrouwen konden en vooral zouden moeten doen om de eigen positie ten opzichte van mannen te veranderen. Dat wat vrouwen deden werd op deze manier uitgelegd aan de hand van wat mannen deden, wat zodoende als vanzelfsprekend en dus als ongeschreven norm werd gezien. Op deze manier schreven feministen in *Vrouwenkrant* essentialistische noties toe aan mannen en mannelijkheid, terwijl zij anderzijds veel mogelijkheden zagen in hoe vrouwelijkheid en vrouw-zijn in de samenleving tot stand kwam en zou kunnen komen.

In korte, felle artikelen werd vaak geschreven over onderdrukking met betrekking tot het fysieke lichaam van de vrouw en seksualiteit tussen vrouw en man. In het kader van de strijd tegen pornografie werd de man bijvoorbeeld beschreven als iemand die de vrouw prefereert als seksueel gebruiksartikel, en als iemand die verwacht dat zij overal en altijd voor hem beschikbaar is.¹⁴ De seksuele revolutie zouden mannen dan ook eenduidig als een ware zegen hebben ervaren: op die manier konden zij eindelijk gelegitimeerd vrije seks beleven. Deze heteronormatieve manier waarop in *Vrouwenkrant* steeds over de thema's huwelijk en seksualiteit werd geschreven, behoefde geen verdere toelichting. Een enkele keer werden mannen met een parttime baan, 'buitenlandse mannen' en jongens onder de vijftien jaar oud expliciet als afwijkend van de grote ongemarkeerde groep genoemd.¹⁵ Zo wordt steeds duidelijker tegen welke mannen feministen in *Vrouwenkrant* zich afzetten, welke mannen onzichtbaar bleven en welke, gewild of ongewild, de norm voor alle mannen vormden.

Uit de bestudering van *Vrouwenkrant* 1977 is gebleken dat vrouwen hun seksegenoten bewust wilden maken van hun achtergestelde posities binnen de maatschappij. Zij stelden daartoe voornamelijk vrouwenproblematiek aan de orde. De man legde vrouwen in het privédomein allerlei waarden op om ervoor te zorgen dat zij zou leven ten bate van hem. Niet alleen waren mannen oververtegenwoordigd in de regering en het bestuur van het land, ook drukten zij hun stempel op het vormgeven, uitvoeren en handhaven van regelgeving. Deze machtige man in *Vrouwenkrant* was tegen abortus en had de verwachting dat de vrouw iedere zwangerschap zou voldragen en het kind liefdevol zou opvoeden. Zo werd niet alleen impliciet gesteld dat baby's krijgen geen mannentaak

¹⁴ 'Typies', *Vrouwenkrant* 33 (1977) 15.

¹⁵ 'Ierse vrouwen en hun strijd voor de vrede', *Vrouwenkrant* 29 (1977) 23.

was, het was ook geen mannenzaak. Mannen hoorden te werken en waren op de werkvloer altijd de meerdere van de vrouw. Door deze participatie in het werk werden zij, in tegenstelling tot vrouwen, opgenomen in het maatschappelijke economische systeem. Buitenshuis arbeid verrichten kon in *Vrouwenkrant* dan ook alleen en automatisch in 'de mannenwereld' en op 'mannenvooraarden': elke dag hetzelfde presteren, met je verstand werken, met snelheid en efficiëntie vechten om hogerop te komen in een onpersoonlijke en emotionele werkomgeving.

Radicale uitsluiting?

In het jaar 1980 werd dit beeld, waarin de man in alles het tegenovergestelde van de vrouw was, in *Vrouwenkrant* opnieuw naar voren gebracht en verder gespecificeerd. Dit gebeurde op verschillende manieren. In de artikelen werd veelvuldig naar voren gebracht hoe mannen vrouwen noties toeschreven met betrekking tot gedrag, houding en uiterlijk. Tegelijkertijd blijkt dat de feministen in *Vrouwenkrant* een uitgebreide mening hadden over hoe mannen hoorden te zijn. De veronderstelling was dat mannen, hier nog steeds als vanzelfsprekend geldende groep gezien, er behoefte aan hadden te leiden, te nemen (impliciet: in plaats van te geven) en een volledige bevrediging vonden in het werkende leven als kostwinner en het zorgen voor vrouw en kinderen. Seksualiteit vormt in de krant nog steeds een belangrijke scheidslijn waarlangs *Vrouwenkrant* feministen mannen en mannelijkheid definieerden. Daar komt maatschappelijke status bij als lijn waarlangs *Vrouwenkrant* bepaalde in hoeverre vrouwen, maar vooral mannen, een succesvolle claim hadden op autonomie en politiek-economische onafhankelijkheid binnen de Nederlandse samenleving.

Niet alleen namen 'de mannen' in de krant in 1980 binnen het impliciet gelaten patriarchaat en de staat een dominante positie in als werknemer en werkgever, ook werden zij verantwoordelijk gehouden voor het creëren van 'het vrouwbeeld' dat ervoor zorgde dat vrouwen teruggedrongen werden naar het huiselijk leven.¹⁶ Door ze op deze manier te beschrijven kenden de feministen aan mannen die zo nu en dan in artikelen voorbij kwamen allerlei verschillende impliciete noties toe. De man die in het artikel 'Nooit gewaardeerd' alle mannen representeert was bijvoorbeeld dominant, een vrouwenonderdrukker en stond over het algemeen onverschillig ten opzichte van wat vrouwen wilden. Ook was hij heteroseksueel, getrouwd, vader, rijk, onafhankelijk, invloedrijk, rationeel, succesvol en werkend. Deze noties van mannelijkheid fungeerden in de tekst enerzijds als verklaring voor de heerschappij van mannen over vrouwen. Anderzijds werden ze ingezet om een kentering in het denken over mannen te verduidelijken, namelijk dat mannen nooit als groep beperkt zijn geweest in hun wil of mogelijkheden om te werken. Feministen in *Vrouwenkrant* waren boos over het feit dat zij eeuwenlang door aan hen opge-

¹⁶ 'Nooit gewaardeerd', *Vrouwenkrant* 61 (1980) 6.

legde 'zogenaamde natuurlijke vrouwelijke eigenschappen' verstoken waren geweest van elk openbaar onafhankelijk leven.

De groep mannen waartegen vrouwen in *Vrouwenkrant* in 1980 ageerden versmalde naarmate het jaar vorderde tot een specifieke groep hegemoniale mannen die het patriarchaat als het ware personifieerden. Terwijl de verschillen tussen de feministische 'wij'-groep en dit mannelijke deel van de 'zij'-groep steeds groter werden, ontstond een hieraan gerelateerd meningsverschil tussen de redactie van *Vrouwenkrant* en een groepje lezers. Het geschil ging expliciet over de vraag wie zich in 1980 radicaal feminist mocht noemen en impliciet over de vraag welke mannen *Vrouwenkrant* uit moest sluiten om de eigen feministische standpunten te kunnen blijven rechtvaardigen. In ingezonden stukken werd hierover tussen lezers onderling, en tussen lezers en redactieleden heftig gediscussieerd. Daarbij lijkt het erop dat *Vrouwenkrant* het beeld van de hegemoniale man inzette om het strijdelan van de radicale vrouwenbeweging hoog te houden. Een lezersbrief waarin werd geopperd dat mannen niet alleen "klootzakken en seksistische varkens" waren, maar ook vrienden en partners, werd aangegrepen om het eigen standpunt voor iedereen zeer expliciet naar voren te brengen.¹⁷ Voor de *Vrouwenkrant*-feministe bleef als een paal boven water staan dat vechten tegen 'de mannenmaatschappij' automatisch betekende dat iedere feminist in directe confrontatie met mannen stond, en dat vrouwen die met mannen omgingen zich geen feministe mochten noemen.

Een nieuwe wending

Uit de artikelen die in 1983 in *Vrouwenkrant* verschenen blijkt dat dit verwijt jegens mannen tussen 1980 en 1983 sterk verminderde. In de inleiding van het eerste nummer van 1983 werd een interview aangekondigd met 'de eerste feministische man' in Nederland. Voor het eerst stapten de schrijfsters van de krant gemeenschappelijk even van hun principes af. De redactrices van *Vrouwenkrant* gingen er in 1980 nog met een groep lezers over in conclaaf, nu brachten ook zij zelf voor het eerst een nuance aan in het naar buiten gebrachte 'manbeeld'. De man was niet meer enkel een vijandige vrouwenonderdrukker, maar voor even medestander in de strijd voor gelijke rechten voor vrouwen en mannen. Binnen de feministische visie verschoof de aandacht naar meer diversiteit en *Vrouwenkrant* focuste ook op andere vormen van onderdrukking met betrekking tot ras, herkomst en etniciteit. De mannen waartegen zij zich afzetten veranderden als gevolg hiervan ook van vorm en inhoud. Zo werden zij niet meer schuldig bevonden aan alles wat vrouwen niet hadden. Ten tweede werd in plaats van over mannen als homogene categorie veelvuldiger over verschillende (groepen) mannen gesproken. In het artikel 'Interview met een feministiese man', werd de initiatiefnemer van een grote onderwijsstaking geschetst als een gevoelig,

¹⁷ 'Nooit gewaardeerd', *Vrouwenkrant*, 6.

behelpzaam en medelevend persoon.¹⁸ Voor heel even werd een man in de 'wij-feministen' groep opgenomen. Uit de titel wordt direct duidelijk dat we hier niet met de doorsnee *Vrouwenkrant*-man te maken hebben, maar met iemand die een positie buiten de niet-uitgesproken groep mannen inneemt. Dit beeld staat in schril contrast met de eenduidige manier waarop 'de man' nog maar een paar jaar eerder werd beschreven.

Dat mannen nu voorzichtig werden geaccepteerd als medestander in de emancipatiestrijd, betekent echter niet dat zij ook als volwaardige relatiepartners werden gezien. In eerdere nummers in 1977 en 1980 werden 'echte feministen' ten behoeve van 'de vrouwenstrijd' geacht lesbisch te zijn. Zo werd voorkomen dat door contact met mannen tegengestelde belangen zouden kunnen ontstaan, en zouden vrouwen daarnaast eenduidig solidair met vrouwen kunnen zijn. In 1983 werd voor het eerst expliciet niet uitsluitend negatief over mannen als partners van niet-feministische vrouwen gesproken. Hiermee werd door *Vrouwenkrant*-vrouwen echter wederom impliciet de norm voor 'echte feministen' bevestigd: het hebben van persoonlijk contact met mannen was absoluut ongewenst.

In een artikel over een aantal nieuwe voorstellen van de FNV waarbij groepen langdurig werklozen er financieel op vooruitgaan, gaven de *Vrouwenkrant* feministen de regering de schuld van het feit dat bijstandsvrouwen als gevolg van deze wetgeving in een nog slechtere financiële situatie terecht zouden komen.¹⁹ De krant werd hierbij echter gedwongen het beeld van de man als vaststaande vijandige factor binnen de maatschappij opnieuw te nuanceren: de 'schuldige' regering bestond halverwege de jaren tachtig al lang niet meer uit enkel mannen. Zij werden niet alleen niet meer per definitie als tegenhanger van de vrouw gezien, vrouwen waren via deze politieke geëngageerdheid nu ook in staat macht uit te oefenen. Voor het eerst werd in 1983 erkend dat vrouwen ook elkaar kunnen onderdrukken. Bovendien blijkt uit een artikel waarin *Vrouwenkrant* zich richtte op niet-Nederlandse vrouwenorganisaties, dat sommigen van hen zo nu en dan hulp vroegen van mannen in de strijd tegen het kostwinnersbeginsel.²⁰ Dit beginsel, dat aanvankelijk als een beperkend probleem voor vrouwen werd gezien, werd op deze manier ook als gedeeltelijk mannenprobleem erkend. De geïnterviewde vrouwen waren van mening dat radicaal feministen zichzelf beperkingen oplegden door in 'vrouwentoestanden' te blijven steken. Daarom, zo voerden de schrijfsters aan, "(...) kunnen mannen beter in de strijd betrokken worden."²¹

¹⁸ 'Interview met een feministiese man', *Vrouwenkrant* 89 (1983) 9.

¹⁹ E. Lintjens en F. van Leeuwen, 'De FNV & de sociale zekerheid', *Vrouwenkrant* 97 (1983) 6.

²⁰ P. Harmsen en M. van Rijen, 'Stré sisa stré', *Vrouwenkrant* 93 (1983) 20.

²¹ Harmsen en Van Rijen, 'Stré sisa stré', 20.

Conclusie

Hoewel *Vrouwenkrant* de gevolgen van sociaal-culturele constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid onderkende en zich bewust was van het geconstrueerde karakter van vrouwelijkheid, leek niemand zich af te vragen of dit ook voor mannen en mannelijkheid gold. Zij waren gewoon 'zo' en werden eenduidig als onvrije, enkelvoudige en onveranderlijke groep beschreven. Binnen het zorgvuldig in stand gehouden manbeeld bleven homoseksuele, niet-blanke, ongetrouwde, alleenstaande en werkloze mannen echter onbesproken. Net zoals de plaats die deze mannen in de strijd tegen maatschappelijke ongelijkheid zouden kunnen innemen. Het is opvallend hoe *Vrouwenkrant* in 1977 het maatschappelijke dominante vertoog met betrekking tot de door Clatterbaugh en Connell gedefinieerde hegemoniale mannelijkheid herdefinieerde. Op deze manier bleven groepen mannen die de feministen niet tot hun onderdrukkers rekenden, in bijna paradoxale tegenstelling tot waar de vrouwen van de krant voor streeden, niet benoemd en ongezien.

Tot 1980 bestond de 'zij'-groep weliswaar niet alleen uit mannen, maar was de 'wij'-groep wel uitsluitend vrouwelijk. In 1983 stelden de feministen voor het eerst samen met mannen vrouwenproblemen aan de orde, en achtten zij mannen ook handelingsbekwaam in het oplossen van dergelijke problemen. Zo werd het eerdere in *Vrouwenkrant* dominante beeld over mannen aangepast en pluriformer, en werden ook medeplichtige en ondergeschikte mannelijkheid hierin opgenomen. Uit de manier waarop mannen werden besproken in *Vrouwenkrant*, kan opgemaakt worden dat door dat wat impliciet werd gelaten, maatschappelijk dominante beelden ten aanzien van vrouwen, vrouwelijkheid, mannen, mannelijkheid en patriarchaat in de krant werden overgenomen en zo als norm werden bevestigd. Hierbij bleven, ook nog in 1983, de meeste mannen die geen dominante positie binnen de maatschappij vervulden en dus geen gevaar voor de *Vrouwenkrant* feministen vormden, onzichtbaar.

Het bestuderen van *Vrouwenkrant* tussen 1977 en 1983 laat zien dat *Vrouwenkrant*-feministen op basis van het denken in tegenstellingen steeds bepaalde groepen mannen in- en uitsloten. Zij wezen niet zomaar 'mannen', maar enkel (contact met) een zeer specifieke, steeds veranderende groep mannen af. De schrijfsters negeerden daarbij degenen die buiten het maatschappelijke dominante discours vielen. Zo werden betekenissen rond mannelijkheid en vrouwelijkheid in *Vrouwenkrant* steevast onopvallend opnieuw gedefinieerd en geproduceerd, en werden duidelijke grenzen gesteld aan wat man-zijn en mannelijkheid inhielden. De door Butler gedefinieerde 'ander' werd dus steeds opnieuw betekenis gegeven: wat als 'mannelijk' werd gezien werd geconstrueerd afhankelijk van het discours waarbinnen dit begrip gebruikt werd. Op deze manier werden bestaande noties die vanuit het dominante discours niet verder benoemd hoefden te worden, op den duur vanzelfsprekend.

Interview met Peter Raedts

Door Dana van Beurden en Christoph van den Belt

Het woord is aan Peter Raedts en iedereen luistert

Onderweg van de collegezaal naar zijn kamer vertelt Peter Raedts, hoogle-
raar Middeleeuwen, over de stof van het zojuist gegeven college. En dat hij
onlangs een studie had gelezen die hij de studenten natuurlijk niet kon onthou-
den (Heike Mirau, *Kaiser und Papst im Mittelalter*). Maar, voegt hij eraan toe: "Ik
ben er nog niet helemaal uit, ik snap nog niet precies wat het belangrijkste punt
is van de auteur." Dit is Raedts ten voeten uit: vol vuur over zijn vak. Het afge-
lopen collegejaar was het laatste jaar waarin hij de hoorcolleges Middeleeuwen
van de eerstejaars heeft verzorgd. Hij geeft volgend jaar nog een aantal minor-
vakken, maar het einde is in zicht. De studenten zullen zijn altijd boeiende colle-
ges en passie gaan missen. Raedts is meer dan een docent, hij is als een kruis-
vaarder die het opneemt voor de middeleeuwse zaak. Hoog tijd om hem aan de
tand te voelen over zijn tijd op de Radboud Universiteit en zijn toekomst, maar
ook over de nieuwe paus.

Eerder dit jaar was de wereld getuige van de eerste handelingen van de
nieuwe paus Franciscus, een gebeurtenis die de hoogleraar Middeleeuwen
uiteraard op de voet volgde. Raedts is voorzichtig optimistisch. "Hij is in vele
opzichten een heel conservatieve man. Hij heeft een aantal gestes gedaan aan
het begin van zijn pontificaat die heel symbolisch waren, maar ik zit te wachten
op wat hij echt gaat doen. Wat denk ik een goede move is, is dat hij een aantal
kardinalen uit alle continenten heeft uitgekozen om hem met raad en daad bij
te staan." In het verleden was van deze wereldwijsheid veel minder of geen
sprake. "In de Middeleeuwen overlegden pausen altijd met kardinalen, maar
toen waren er zo'n vijftien of twintig, en die zaten allemaal in Rome. Dat heet-
te het Consistorie, dat bestaat nog steeds, maar tegenwoordig is het puur een
ritueel. Het is geen actief lichaam meer waarmee de paus overlegt, maar een
soort rituele bijeenkomst. Wat de huidige paus heeft gedaan, een soort overleg-
situatie creëren, lijkt mij een goede zaak." De paus heeft dus een veelbelovende
start gemaakt, maar de echte hervormingen moeten nog komen. Raedts heeft
wel wat suggesties. "Mijn hoop is dat hij een grondige hervorming kan door-
voeren van het centraal bestuur van de kerk in Rome. Maar niets is zo moeilijk
als het hervormen van een bureaucratie. Margaret Thatcher bijvoorbeeld heeft
een grote nederlaag geleden bij de hervorming van de Civil Service in Groot-

Brittannië. De Civil Service omvatte meer ambtenaren toen zij wegging dan toen ze kwam, terwijl ze het tegenovergestelde beloofde. Ik heb gedacht, ik ga de paus een cadeau doen door hem de Britse komedieserie *Yes, Minister* en *Yes, Prime Minister* toe te sturen. Bureaucratieën hebben eeuwen van training in het tegenwerken van de bestuurders. Dit geldt ook voor de Romeinse bureaucratie, die één van de oudste in Europa is. Om daar verandering in aan te brengen, dat is heel moeilijk." Maar minder bureaucratie is wat Raedts betreft in ieder geval hoog nodig, al was het maar om het imago van de paus en zijn hof wat op te poetsen.

"Er is een aantal affaires geweest, waaruit blijkt dat er echt iets aan de hand is. In de eerste plaats is de Curie onder de vorige pausen Johannes Paulus II en Benedictus XVI zijn gang kunnen gaan. Paus Johannes Paulus II was niet in de Curie geïnteresseerd, die wilde door grote volksmassa's toegejuicht worden en het maakte hem niet uit hoe er in Rome met papieren werd geschoven. Zijn voorganger die helemaal opgegroeid was binnen die Curie, paus Paulus VI, heeft ook meteen toen hij paus werd een hele grondige hervorming van de Curie doorgevoerd. Hij heeft onder andere, dat is wel heel belangrijk geweest maar lijkt een beetje belachelijk, de hele oude pauselijke adel eruit gegooid. De Romeinse adel speelde tot dan toe altijd nog een hele grote rol en bevond zich nog in de hofkringen rond de paus. Dus de hele positie van de Romeinse adel aan het pauselijk hof is nu over en uit." Wat zijn volgens Raedts de uitdagingen die de huidige paus te lijf zou moeten gaan? "Nu moet de Vaticaanse bank bekeken worden. Daar is van alles mis. En ik denk ook aan de volstrekt inadequate wijze waarop het Romeinse bestuur gereageerd heeft op de kindermisbruikcrises en de stommiteiten die ze hebben uitgehaald doordat ze niet zagen dat er in een groep van afgedwaalde katholieken, die ze terug wilden brengen naar de Kerk, *Holocaust-denials* zaten. Als je zulke steken laat vallen in een bureaucratisch lichaam, dan is er iets grondig mis."

Eind 2011 verscheen *De ontdekking van de Middeleeuwen* en het was een succes. Het boek werd genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs 2012 (en overleefde het tot en met de shortlist) en kreeg veel media-aandacht, onder meer bij *VPRO Boeken*. Het inmiddels stukgelezen boek zal vele boekenkasten van docenten en studenten sieren. Met dit boek wilde Raedts bruggen bouwen tussen ons heden en het verre verleden van de Middeleeuwen. Hij is ervan overtuigd dat de Middeleeuwen een integraal bestanddeel vormen van de Europese cultuur. "Bovendien moeten we op een andere manier naar de Middeleeuwen gaan kijken." Vooral de elfde eeuw moet hierbij aandacht krijgen. "Ik kan me Europa niet voorstellen zonder wat ik noem de grote revolutie van de elfde eeuw. Daar is een soort vitaliteit, nieuwsgierigheid ontstaan doordat steden snel groeiden en handel en nijverheid bloeiden. Maar het is meer dan dat, er is een soort mentaliteitsverandering geweest die ik alleen maar kan beschrijven als een soort voortdurende nieuwsgierigheid." In Spanje bijvoorbeeld lagen geschriften van belangrijke Griekse wijsgeren, waar mensen vanuit heel Europa naartoe gingen. "Door deze werken uit het Arabisch te vertalen, werd nieuwe kennis verkregen en dat was precies waar men spits op was. Men kwam meer te

weten over vreemde volkeren. Deze houding van vragen, twijfels en nieuwsgierigheid is sindsdien eigenlijk nooit meer opgehouden." Het verrassende volgens Peter Raedts is dat men niet overal geïnteresseerd is in vreemde volkeren. "Men denkt, wij zijn het middelpunt van de wereld en klaar. Nou ja, wij denken dat ook, maar ondertussen willen we wel weten hoe men in bijvoorbeeld China en India leeft. We bestuderen hun geschiedenis, hun cultuur, hun taal, we bedrijven culturele antropologie. Ik denk dat deze houding in de eeuwen tussen 1000 en 1300 gevestigd is."

Maar was de Kerk er dan niet om deze discussie in de kiem te smoren? Volgens Raedts viel dat erg mee. "Natuurlijk, je had een Inquisitie, maar het opvallende is dat er bij universiteiten vrij zelden is ingegrepen. De Kerk bemoeide zich nauwelijks met de wetenschapsgebieden." De interesse voor en de uitwisseling van kennis, waarvan de fundamenteën in de elfde eeuw zouden liggen, hebben dus vrij kunnen gedijen in de Middeleeuwen, tot op de dag van vandaag. En als het aan Raedts ligt, kunnen we hier veel van leren. "Een van de mooiere aspecten van het studeren van Geschiedenis is het aanleren van die houding: van nieuwsgierigheid, afwegen, kritisch zijn, door dingen heen prikken." Een voorbeeld van een historicus die zichzelf zo'n houding heeft aangeeigen, is volgens hem Koen Vossen, die in april van dit jaar zijn boek *Rondom Wilders* publiceerde. "Zo helder, zo afgewogen. Het is een genot om te lezen."

Eén van de ideeën die Raedts in zijn boek uit, en die de studenten in Nijmegen van voren en van achteren kennen, is het voorstel om de Middeleeuwen van 1000 tot 1800 te laten lopen. Hiermee zijn de Middeleeuwen nog maar amper voorbij, pas de Franse en de Industriële Revolutie maakten een einde aan een wereld waarin iedereen elkaar kende. We leven nu in een meer anonieme samenleving. Lotte Jensen [hoofddocent Historische Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit] uitte kritiek op deze nieuwe indeling in *Tijdschrift voor Geschiedenis* door zich af te vragen waarom alle nuances worden losgelaten en de Middeleeuwen, Renaissance, Verlichting en Romantiek als een amorf geheel worden gezien. Raedts: "Ik vind niet dat ik deze periode laat zien als een amorf geheel. Ik ben een historicus die is opgeleid in een tijd waarin wij geïnteresseerd waren in onderliggende structuren. Dus niet wie met wie sliep aan het hof van Lodewijk XV. Dat is ook heel leuk, maar het gaat mij vooral om de onderliggende structuren." Het beroemde boek *La Méditerranée* van Fernand Braudel maakte Peter Raedts destijds nieuwsgierig en gevoelig voor deze onderliggende structuren. Hij vertelt erover alsof hij het gisteren nog gelezen heeft: "Dat de ligging van rivieren, bergen en handelswegen een cruciale rol spelen voor de economie, fascinerend. Hierdoor ben ik gevormd, ik ga nog steeds op zoek naar de onderliggende structuren." Maar dat is volgens de hoogleraar iets anders dan een amorf geheel: "Een economische structuur die tussen 1100 en 1800 ongeveer dezelfde is geweest, wat is daar amorf aan? Natuurlijk veranderde er veel in die periode, maar ik vind het een groot inzicht om te zien dat grote fundamentele structuren, ook in de menselijk geest trouwens, in de werkelijkheid vaak niet veranderden."

Dat Rome ergens in de vijfde eeuw niet van de ene op de andere dag ten

val kwam, daarover zijn de meesten het eens. Maar dat ook 1500 geen breukpunt was, vindt minder weerklank. "Ja, het is onuitroeibaar. Je vecht tegen de bierkaai. Er is nu net weer een boek gepubliceerd door een zeer gerenommeerde hoogleraar aan Harvard University, die met droge ogen beweert dat de klassieken in de vijftiende eeuw ontdekt zijn. Ik zou deze meneer dan willen vragen hoe ze die ontdekt hebben en waar die ontdekkingen dan werden gedaan. Hij wijst bijvoorbeeld op klassieke werken, zoals *Germania* van Tacitus, in een klooster in Fulda. Ik denk dan 'hallo, er is ooit iemand geweest die dat heeft overgeschreven'. We weten er zelfs iets meer van. Er is namelijk een negende-eeuwse kroniekschrijver die letterlijk uit de *Germania* van Tacitus citeert. Dus die man in de negende eeuw heeft het al gebruikt. En daarnaast, eeuwen heeft het in de bibliotheek in Fulda gelegen."

Voordat Raedts zijn intrek nam in het Erasmusgebouw en in Nijmegen hoogleraar werd, promoveerde hij in Oxford en doceerde hij in Utrecht en Leiden. Hij legt uit waarom hij aan Nijmegen de beste herinneringen bewaart. "Wat ik vanaf het begin heel prettig in Nijmegen heb gevonden, is dat wij als staf op een heel prettige manier met elkaar omgaan. En ik vind dat de omgang tussen de staf en de studenten heel ontspannen is, al zullen jullie studenten het natuurlijk van jullie kant bekijken. Ik vind die ontspanning heel belangrijk." En dat is volgens Raedts geen vanzelfsprekendheid, want hij heeft genoeg andere ervaringen opgedaan. "In Leiden praat er nooit iemand met een ander. Je gaf een cursus en niemand wist van elkaar wat men deed. Als je klaar was met je cursus, dan ging je naar huis en dan ging je achter je bureau zitten en dan studeerde je verder. Dus er zat ook nooit iemand in die gebouwen daar in Leiden."

Volgend jaar heeft een deel van de studenten dus geluk, Raedts verzorgt nog wat minorencursussen in Nijmegen. Maar wat als hij daarmee stopt? "Ik ga een boek schrijven, dat zich overigens net als *De ontdekking van de Middeleeuwen* in de negentiende eeuw zal afspelen. Waar het boek precies over gaat, daar moet ik nog goed over nadenken. Het wordt in ieder geval een herbezinning op het verdampen van de macht van de katholieke kerk in West-Europa in slechts twintig jaar. Voor jullie studenten is dit natuurlijk passé, voor mij is dit het grote drama in mijn leven. Maar een collega zei me dat ik geen autobiografie moet schrijven, onder het mom van geschiedschrijving, zoals zoveel historici doen." Desondanks is Raedts van plan hierover te schrijven. Door zich op de negentiende eeuw te richten, en niet op de jaren zestig, laat hij zichzelf buiten zijn boek. Als dat al kan natuurlijk. "Geschiedschrijving heeft altijd te maken met jezelf en met de tijd waarin je leeft. En geloof me, ook in de negentiende eeuw was er veel te doen rondom de Kerk." Peter Raedts is dus nog lang niet klaar met de geschiedenis. En dat is maar goed ook, want de toehoorder geniet als hij aan het woord is. Nu Raedts zijn studenten niet meer via zijn hoorcolleges kan meenemen naar de Middeleeuwen, zal hij via zijn boeken als gids optreden. Een reis die niet lang genoeg kan duren.

Leermeesters in de geschiedenis

*In deze rubriek komt elk nummer een medewerker van de RU aan het woord over zijn of haar leermeester. Deze keer is de beurt aan **Nathalie de Haan**, docent en onderzoeker aan de afdeling Oude Geschiedenis van de RU.*

Over de vraag wie ik als mijn leermeester (m/v) beschouw, hoef ik niet lang na te denken, al laat dat onverlet dat ik sinds mijn studietijd ook van anderen heel veel heb opgestoken. En natuurlijk leer ik nog vrijwel dagelijks bij door het geven van colleges en de gesprekken met collega's, promovendi en studenten. Maar prof. dr. Jos de Waele (1938-2001), hoogleraar Klassieke Archeologie in Nijmegen, is de man die mij ooit op het spoor van de wetenschap zette. En mede door het vertrouwen dat hij mij bij voortduring schonk, bleef ik dat spoor volgen. Bovendien past het wat ouderwetse woord 'leermeester' wonderwel bij deze man, die het onderwijzen als zijn hoofdtaak beschouwde en van wie het leek alsof hij met hoofd en hart vooral in de oudheid verkeerde. Maar schijn bedroog. Een vakidoot met beperkte blik was hij allerm minst, bovenal hield hij van het leven. De moderne wereld ging geenszins aan hem voorbij: eerder dan menig ander liep hij bijvoorbeeld met elektronische zakagenda's en mobiele telefoons rond - destijds heel hip - en nieuwe ontwikkelingen in hard- en software volgde hij op de voet.

Nu lag het niet voor de hand dat juist de hoogleraar Klassieke Archeologie zo'n bepalende rol voor mij zou spelen. Ik was Klassieke talen gaan studeren vanuit literaire belangstelling, al trok ook toen al het vooruitzicht dat Oude Geschiedenis, Archeologie en Filosofie deel uitmaakten van die studie. Maar ik was ervan overtuigd dat ik op een letterkundig onderwerp zou afstuderen. En daarna, ach, dat zou ik wel zien. Hoe anders liep het.

Mijn eerste kennismaking met Jos staat me nog helder voor de geest. "Mijn naam is De Waele en of en wanneer u eventueel Jos mag zeggen, hoort u wel van mij." Zo luidde steevast de openingszin van het eerste college dat Jos de Waele aan een nieuwe groep studenten gaf; dat ondervonden ook mijn jaargenoten en ik. Daar waren we overigens al op voorbereid door ouderejaars, die deze hoogleraar zonder uitzondering als streng hadden gekarakteriseerd. Streng was hij zeker: wie het bijvoorbeeld waagde te laat binnen te komen bij een college kreeg er verbaal flink van langs. Maar vanaf dat eerste college was mij ook duidelijk dat hier iemand stond die met enorme kennis, bevoegenheid en inzet met zijn vak bezig was. Daarmee raakte hij kernelijk een gevoelige snaar bij mij. Als geen ander wist hij je deelgenoot te maken van zijn eigen enthousiasme. Juist die combinatie van enthousiasme en strengheid maakte dat je extra je best deed en op die manier het beste uit jezelf haalde.

Op het eerste gezicht leek Jos de Waele dan misschien wel een wat barse, autoritaire man, maar daarachter ging een warme persoonlijkheid schuil:

iemand met oprechte belangstelling voor het wel en wee van zijn studenten, promovendi en collega's. Daar kwam ik achter toen ik aan het eind van mijn tweede jaar kon deelnemen aan een veldwerkcampagne in Pompeii en met de mediterrane kant van Jos (zijn moeder was Griekse) kennismaaakte. Die zomer zag ik bovendien in Paestum voor het eerst van mijn leven Griekse tempels *in situ* - Griekenland en Turkije had ik toen nog niet bereisd. Juist met Jos de Waele, wiens onderzoek het ontwerp van Griekse klassieke tempels behelsde, was dat een belevenis die ik nooit ben vergeten. Andere veldwerkcampagnes en reizen in het Middellandse Zeegebied volgden in de jaren daarna, vaak met Jos en dan altijd met tempels, maar die eerste keer maakte een verpletterende indruk. Jos was niet te stuiten. Die dag leerde ik niet alleen meer over het ontwerp en de ontwikkeling van Griekse tempels dan ik ooit uit boeken of in de collegebanken had kunnen opsteken, maar, belangrijker nog: ik werd gegrepen door het vuur van onderzoek. Jos daagde je uit goed te kijken, zelf te denken en je eigen conclusies kritisch onder de loep te nemen. Op reis in het Middellandse Zeegebied en bij veldwerk was hij als leermeester op zijn best, dat zullen de vele studenten die hij meenam op die reizen meteen beamen. Deze confrontaties met de mediterrane wereld van heden en verleden onder de bezielende leiding van Jos hebben mij gevormd. Ongetwijfeld zijn ze ook van invloed geweest op de wijze waarop ik vervolgens zelf mijn opgravingsprojecten en studiereizen met studenten vormgaf.

Jos' parate kennis over de antieke wereld was fenomenaal, maar in zijn ogen niet meer dan de vanzelfsprekende standaard die iedere classicus zou moeten bezitten. Genoeg was het nooit, ook voor zichzelf legde hij de lat hoog. Die kennis stoelde op grote belezenheid. Hij stond heel vroeg op en had er op het moment dat hij naar de universiteit fietste vaak al een halve werkdag op zitten. Hij publiceerde veel, maar vond ook nog de tijd om de belangrijkste internationale vaktijdschriften bij te houden, die hij overigens bijna allemaal privé in abonnement had en die deel uitmaakten van zijn indrukwekkende bibliotheek. Hij hield niet alleen de ontwikkelingen in zijn eigen specialismen bij, maar bleef zich breed oriënteren omdat je, zo vond hij, niet alleen specialist maar ook generalist moest zijn.

Juist omdat Jos de Waele als streng en veeleisend te boek stond, trok hij vooral mensen aan die echt iets wilden in dat vak en naar beste vermogen afstudeerden. Wie een zes wel genoeg vond, kwam niet bij Jos terecht, daarvoor was het wederzijdse onbegrip te groot. Je uiterste best doen was geen verdienste, maar vanzelfsprekend. Het effect daarvan was dat hij een groep studenten en promovendi aan zich wist te binden die elkaar inspireerden en coachten, zonder dat er een nare, te competitieve en daarmee onproductieve sfeer ontstond. Juist de goede sfeer in die groep was niet alleen het gevolg van, maar ook een voorwaarde voor het wekenlang werken op een opgraving in de mediterrane hitte. Dat Jos hierbij een bindende factor was, staat voor ons allen (we zien elkaar nog met enige regelmaat) buiten kijf. Hoofdvakstudenten kregen extra werkcolleges aangeboden die hij in zijn eigen tijd verzorgde, de *privatissima*, waarbij de zelfwerkzaamheid van de deelnemende studenten en promovendi voor-

op stond. De reeks werd met een college bij de hooggeleerde thuis afgesloten. Na een paar uur intensief werken dook hij dan de kelder in, om vervolgens met een paar flessen mooie wijn naar boven te komen - bepaald geen wijnen die je als student normaal gesproken dronk.

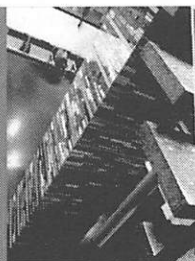
Jos hield ons voor dat wetenschap een internationaal bedrijf was. Zijn netwerk was enorm en hij sprak zijn talen, niet alleen de courante, maar ook Nieuwgrieks (hem ingegoten met de paplepel), Italiaans, Siciliaans en Napolitaans. Uiteraard vond hij dat zelf niet meer dan normaal. Ooit liet ik mij ontvalen, na een middag zweten op een aantal Franse brieven (het ging om aanvragen voor veldwerk bij de Tunesische oudheidkundige dienst), dat het mij wel wat tijd en moeite had gekost. Ik was immers net een paar maanden in Italië geweest, waardoor het Italiaans mijn Frans in de weg zat. De lapidaire reactie was veelzeggend: "Dan beheers je beide talen onvoldoende!" Daar had hij dan, ergerlijk genoeg, nog gelijk in ook. Maar voor complimenten, juist ook *en plein public*, was hij nooit te beroerd. Als hij trots was op zijn mensen moest iedereen dat horen.

Zijn Nijmeegse toga droeg Jos de Waele met trots: hij voelde zich zeer verbonden met deze universiteit waaraan hij niet alleen zelf studeerde en promoveerde, maar waar ooit ook zijn vader leerstoelhouder Klassieke Archeologie was geweest. Hij was dus in de voetsporen van zijn vader getreden. 'De voeten van De Waele' waren sowieso een fenomeen in de jaren van Jos' hooglerarschap. Hij hield zich bezig met het ontwerp van antieke tempels en betoogde, dwars tegen een lange en door *Gründlichkeit* gedomineerde Duitse traditie van *Bauforschung* in, dat in de oudheid met variabele voetmaten werd gewerkt bij het ontwerp van gebouwen. Variaties traden veelvuldig op omdat de middelen waarmee werd gewerkt (maatstokken van hout of meetlinten) kleine variaties op de standaard van ongeveer 30 cm (= een voet) met zich meebrachten. De exacte voetmaat waarmee bij de bouw was gewerkt, diende derhalve uit ieder afzonderlijk gebouw te worden afgelezen na een grondige analyse van de maatvoering. Dat ging lijnrecht in tegen het destijds heersende idee dat er in de oudheid slechts een paar standaardvoetmaten zouden zijn geweest die in het hele mediterrane gebied zouden zijn gebruikt. De kritiek die hij voor dit even simpele als overtuigende idee kreeg vanuit de gevestigde orde overtuigde hem alleen maar meer van zijn gelijk. "Pas na mijn dood zal ik geloofd worden!" verzuchtte hij soms, niet wars van enig pathos. Erg genoeg werd het bewaardheid. Als er iets is wat ik van Jos heb meegekregen, dan is het wel dat de traditie weliswaar gepast respect verdient, maar dat je nooit bang moet zijn voor discussie, juist als het heilige huisjes betreft. En dan volhouden, je ergens in vastbijten en niet loslaten, zonder zelfkritiek te vergeten.

Jos de Waele was mijn beoogde promotor, de *Doktorvater* bij wie het mij niet vergund was mijn meesterproef af te leggen. Ik promoveerde bijna twee jaar na zijn ontijdige dood. Maar hij was en blijft mijn leermeester.

Boeken Top 5

Jordy Geerlings (1988) studeerde Cultuurschiedenis aan de Radboud Universiteit en UCLA. Hij doet als promovendus onderzoek naar de rol van katholieken in de genootschappen van de Verlichtingsperiode in de Republiek (1750-1800).

De vraag naar een 'Boeken Top-5' zou men kunnen opvatten in een ruimere zin. Boeken zijn namelijk niet alleen standaard massaproducten waaruit ik een keuze zou kunnen maken die u, de lezer, dan zou kunnen lezen als aanbeveling voor uw eigen leeslijst. Een favoriet boek kan ook een specifiek exemplaar zijn waar een herinnering aan verbonden is. Alleen al de Universiteitsbibliotheek bevat vele boeken die ik heb meegenomen op reizen, gebruikt heb voor onderzoek of bijna in de trein heb laten liggen, boeken waarin ik commentaren van eerdere lezers heb teruggevonden en boeken die ineens in een ander daglicht kwamen te staan door een ontmoeting met de auteur. Mijn eigen collectie bevat boeken met soortgelijke herinneringen, maar een verhaal daarover zou meer plaats vergen dan deze rubriek toestaat. Daarom voeg ik mij met de onderstaande lijst naar de originele doelstelling van deze rubriek: een lijst van aanbevolen literatuur die tegelijkertijd inzicht biedt in de smaak van diens opsteller.

Hannah Arendt - *The Human Condition* (1958) is een van die paradigmatische werken die mij blijvend gevormd hebben. Het boek articuleert het ideaal van de klassieke polis, maar doet dat op basis van een handelingstheorie die uitgaat van de radicale spontaniteit, nieuwheid en het wereld-ontsluitende karakter van vrije politieke handelingen. Eenvoudiger geformuleerd: elk individu en elke nieuwe handeling zijn in staat de gedeelde wereld te veranderen of een nieuw perspectief hierop in het leven te roepen. Arendt zet zich af tegen 'policy'-achtige opvattingen van de politiek. Deze politiek ziet zichzelf als 'maken', terwijl het juist moet gaan om 'handelen.' Daarnaast vindt Arendt het zorgelijk dat de publieke ruimte, de enige arena waarin het vrije handelen kan plaatsvinden, nu wordt bezet door 'het sociale', waardoor de werkzaamheden ter onderhoud van het leven het enige significante publieke feit lijken te zijn. Een hele wereld van vrijheid is hiermee volgens Arendt verloren. Er zijn nog andere ontwikkelingen die de 'human condition' veranderen, waaronder de ontwikkeling van de technologie en wetenschap, die de wereld tot ver buiten het presenteerbare, observeerbare en denkbare hebben gedreven. En dat is minder dan de helft van de boodschap die dit boek over te brengen heeft.

Karl Schlögel - *Im Räume lesen wir die Zeit* (2003) is een boek dat historici eraan herinnert dat in de geschiedschrijving ruimte net zo belangrijk is als tijd. Waar andere boeken blijven steken in het adoreren van *lieux de mémoire*, heeft dit boek aandacht voor de vele wijzen waarop de mens om is gegaan met het fenomeen

ruimte, en wat de historicus hiermee kan doen. Van het arcadenproject van Walter Benjamin, tot Prousts beschrijvingen van interieurs, van de productie van landkaarten, tot de indeling van begraafplaatsen en trottoirs, Schlögel weet in kleine hoofdstukken de grote mogelijkheden aan te stippen van een cultuurgeschiedenis van ruimte(n). Een gefundeerde methode van 'Städtelesen' geeft Schlögel weliswaar niet, en er zijn vragen te stellen bij zijn hermeneutiek van cultuurruimtes, maar het boek blijft in vele opzichten een 'eye-opener'.

Russel Shorto - *Descartes Bones. A skeletal history of the conflict between faith and reason* (2008) vertelt aan de hand van de macabere geschiedenis van het fysieke lichaam van René Descartes hoe deze filosoof, zijn denken en zijn botten steeds weer opnieuw werden geïnterpreteerd en gebruikt. Onthoofding, repatriatie, pogingen tot pantheonisering, frenologisch onderzoek, een internationale zoektocht naar de zoekgeraakte schedel – die in 1912 bijna wegdreef tijdens een overstroming – al deze gebeurtenissen vielen Descartes' botten ten deel. Volgens Shorto laat de geschiedenis van de omgang met Descartes' botten zien hoezeer de moderniteit onze wetenschappelijke kennis heeft vergroot, maar ook hoe precair deze kennis is, hetgeen noopt tot een genuanceerde houding ten opzichte van de spanning tussen geloof en rede.

Carl Schorske - *Fin de Siecle Vienna* (1980) is een klassieker binnen de cultuurgeschiedenis, geschreven in een inlevende, essayistische stijl die zich richt op de cultuur van het *fin de siècle* in Wenen, precies in de overgangstijd naar de moderniteit. In deze tijd leidde het wegvallen van richtinggevendende tradities tot een omvattende golf van culturele herbezinning. Schorske ziet deze *Umbruchstimmung* terug in allerlei fenomenen, zoals de kunst van Gustav Klimt, de verruwing van de politiek vanuit het perspectief van Theodor Herzl, de lotgevallen van Sigmund Freud buiten de universiteit en de samenhang tussen psychoanalyse en politiek, en de kritieken op het ontwerp van de *Ringstrasse*, het centrum van de Weense bourgeoisie.

Edward Gibbon - *The decline and fall of the roman empire* (1776-1788), een boek dat ik sinds het VWO heb gewaardeerd als een meesterwerk van erudiete humor en historisch voorstellingsvermogen. Dit zesdelige werk, dat meestal verkocht wordt in een ingekorte versie, is het resultaat van Gibbons eindeloze pogingen elke bladzijde te herschrijven totdat hij perfectie dacht te hebben bereikt, waardoor het een gepolijste taal heeft die ik enorm kan waarderen. Daarnaast drukt het een bewustzijn uit van achteruitgang, de fragiliteit van civilisaties en de mate waarin beschaving een morele opdracht is aan de mens. Verlichtingsdenken bracht niet slechts een optimistisch vooruitgangsgeloof, het was ook een diepgravend bewustzijn van de mogelijkheid tot verval.

Alumnus

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan **Guus Bary** (1945), die in 1974 afstudeerde.

Alumnus Guus Bary gaat terug in de tijd

Aan de studie Geschiedenis van Guus Bary (Leeuwarden 1945) ging een andere studie vooraf. Aanvankelijk wilde hij priester worden. *In illo tempore* – de jaren zestig – was na het gymnasium een grootseminarie of een theologische hogeschool een logische stap. In zijn geval volgde Bary een studie aan het Theologisch Studium Albertinum in Nijmegen. In 1969 behaalde hij een diploma in de historisch-encyclopedische richting met als hoofdvakken exegese, geschiedenis van filosofie/theologie en kerkgeschiedenis. Vervolgens maakte hij de overstap naar de theologische faculteit van de universiteit, alwaar hij aanvullend dogmatiek en moraal, alsmede vijf bijvakken in de prespecialisatie kerkgeschiedenis, deed.

Bary's verhaal krijgt een documentalistisch karakter. Zijn eerste contacten met de vakgroep Geschiedenis van de Letterenfaculteit dateren van 1969. Onderdeel van de prespecialisatie kerkgeschiedenis was paleografie, waarvoor hij colleges aan het Historisch Instituut aan de Oranjesingel volgde bij Peter de Kort. In dat jaar werd ook het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen opgericht, waar de toen aangestelde historicus Jan Roes – later hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands katholicisme – onvermoeibaar archieven en documenten van heinde en ver wist te halen. Daar behoorde Bary korte tijd tot de eerste lichting student-assistenten: “We zaten in saaie, geheel kale, ruimtes op een van de bovenverdiepingen in een zijvleugel van de universiteitsbibliotheek ons werk te doen”. In 1970 begon voor hem de doctoraalstudie kerkgeschiedenis. Als een van de twee examenbijvakken koos hij hulpwetenschappen van de geschiedenis (codicologie, paleografie en diplomatiek) bij Albert Gruijs, lector – later hoogleraar – in de Faculteit der Letteren. Meer nog dan een geboren docent was diens kwaliteit gelegen in het netwerk dat hij in België en Frankrijk onderhield. Zo werden er excursies georganiseerd naar Brussel en Gent. In 1974 studeerde Bary af aan de Theologische Faculteit bij hoogleraar Jan van Laarhoven en de van de Letterenfaculteit afkomstige Eugène Honée.

Dat eerste doctoraal kwam relatief laat. Daar waren enkele redenen voor. In 1971 ging Bary op verzoek van Honée met een studiebeurs enkele weken naar Wenen voor archiefonderzoek naar godsdienstgesprekken tijdens de Reformatie. Meteen hierna volgde een deeltijdaanstelling als leraar op het Dominicus College in Nijmegen. Zijn doctoraalscriptie schreef Bary over het middeleeuw-

se seendrecht tussen Vlie en Wezer. Ten dienste van dit braakliggende project had Bary samenwerking aangeknoopt met de afdelingen Oudfries van de VU (Amsterdam) en de RUG in Groningen en had hij in Utrecht een bijvaktentamen Oudfries gedaan. Om meer gevoel voor recht en rechtshistorie te krijgen, had hij in Nijmegen niet alleen het vak geschiedenis van het canoniek recht gekozen, maar werd hij ook lid van het rechtshistorisch dispuut "In de Betouw" en het criminologisch dispuut "Dr. Nico Muller". Bary: "Al met al geen vlotte loopbaan, maar wel een breed georiënteerde".

Tijdens deze jaren bleek dat de arbeidsmarkt voor kerkhistorici verzadigd was. Bary: "De optie om priester te worden had ik laten varen. Mijn prioriteit lag in het onderwijs en onderzoek, het archiefwezen wilde ik niet in. Het leraarschap aan het VWO beviel wel. Een aio-systeem bestond destijds niet, de noodzaak om te promoveren evenmin. Een constructie waarbij een leraar Nederlands of aardrijkskunde een tweede bevoegdheid zoals geschiedenis kon halen, bestond niet voor een afgestudeerde kerkhistoricus van een theologische faculteit. Dus dan maar naast het leraarschap de weg van kandidaats en doctoraal geschiedenis volgen." Maar er volgde een ander obstakel. Er was in Nijmegen in 1974 een *numerus fixus* voor Geschiedenis. Voor Bary bood een uitgekende constructie uitkomst: bij de avondopleiding van de Gelderse Leer- gangen in Arnhem – voorloper van de leraaropleiding aan de huidige Hogeschool Arnhem Nijmegen (HAN) – volgde hij enkele vierdejaars vakken van de MO-A opleiding en het vak economische en sociale geschiedenis in de MO-B opleiding. Vier van zijn vijf docenten waren overdag werkzaam op de universiteit. Vanaf september 1975 kreeg Bary wel toestemming om tentamens geschiedenis aan de universiteit te maken; eerst voor het kandidaats daarna voor het doctoraal. Gezien zijn verleden was voor sommige vakken vrijstelling mogelijk, van andere vakken kon eerder getentamineerde literatuur opnieuw worden opgevoerd. Als het leraarschap het bijwonen van college verhinderde, werd de hoeveelheid literatuur verhoogd. Op zijn school gaf Bary naast godsdienst en maatschappijleer al een aantal lessen geschiedenis in de onderbouw, maar met een doctoraal zou hij geschiedenis op het hele VWO kunnen geven.

Bij de afdeling Middeleeuwen was het hoogleraar Ton Weiler die een aangepast programma regelde. Voor de doctoraalwerkcolleges trokken ruim tien man 's maandags onder leiding van Piet Leupen naar het Rijksarchief in Arnhem. Leupen was een enthousiast en enthousiasmerende docent. Hij had veel belangstelling voor de studenten en na afloop van het werk werd meermalen iets gedronken. Aardig van hem was dat hij studenten onder eigen naam (toen iets bijzonders!) liet publiceren in de catalogus *Het Valkhof* bij de gelijknamige tentoonstelling in 1980. Bary: "Dat waren gouden tijden voor de afdeling Middeleeuwen, op gebied van gespecialiseerde docenten, publicaties en aantal studenten". Ook Mayke de Jong zou later elders hoogleraar worden.

Vakdidactiek geschiedenis moest worden behaald en ondanks tal van jaren voor de klas liet men Bary nog een halve stage geschiedenis op een andere school lopen. Vanuit de universiteit was Jan Brouwer – vooral geïnteresseerd in staatsinrichting – in zijn geval de stagebegeleider. Naast de baan in het

onderwijs (70-85%) ging het studeren verder. In 1980 haalde Bary zijn doctoraal Geschiedenis. Inmiddels was hij getrouwd, had twee kinderen en een derde was op komst.

Lesgeven op het VWO was in zijn geval de beste keuze. Voor een afgestudeerde is het echter wel van belang om contact te blijven onderhouden met andere historici, zoals destijds in Nijmegen met de kring van mediëvisten (HIATU) en met de alumnivereniging "Dr. Huijbers" (die ook nu nog actief is, red.). Belangrijker nog was het genoeg om naast een volle baan te blijven publiceren. Dit gebeurde in de vorm van artikelen, lemmata in (Duitse) encyclopedieën, redactiewerk en vooral vele recensies in diverse periodieken, onder meer in *Trajecta*.

In 1974 werd Bary benoemd tot lid van het 'Werkgenootschap van Katholieke Kerkhistorici', in de jaren 1991-2000 was hij tevens bestuurslid. Dit gaf hem inzicht in wat er landelijk gaande was met het (kerk)historisch onderzoek. Van 2001-2007 was hij bestuurslid van de 'Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis'. Al vóór die tijd werd hij medewerker van het *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, wat hij nu nog steeds is.

Eind 2001 is Bary met vervroegd pensioen gegaan, maar historisch onderzoek op het gebied van het christelijk erfgoed bleef hem bezighouden. Pro Deo en op freelancebasis ging hij verder. De laatste jaren houden onderwerpen uit de geschiedenis van de dominicanen hem bezig, onder meer een onuitgegeven preek van Albertus Magnus in 1256. Voor dit onderzoek is hij een week naar Leipzig geweest. Bary evalueert: "Ook al was mijn kennis van paleografie en codicologie verdroogd, na verloop van tijd kwam alles bij mij terug. Wat vroeger geleerd is, beklijft langer dan dingen die ik mij nu eigen moet maken. Het is belangrijk om snijpunten van disciplines op te zoeken en je daarin te bekwaamen."

Uit de Ivoren Toren Informeert over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap, en daarbuiten. Naast korte nieuwsberichten en een overzicht van recent verschenen publicaties krijgen medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen.

Nieuws

Op 12 september 2013 vond er op initiatief van **Wim van Meurs** aan de Radboud Universiteit Nijmegen een studiedag plaats over de mogelijkheden van de zogenoemde E-humanities, zoals zoekmachines en databases, voor het historisch onderzoek en dan in het bijzonder voor het moderne onderzoek naar fascisme. **Casper Kirkels**, **Kristian Mennen** en **Theo Lutkie** gaven een presentatie.

Angelique Janssens en **Saskia Bultman** waren dit jaar genomineerd voor de Onderwijsprijs Letteren vanwege het door hen gezamenlijk gegeven themacollege *Sex and the city*, over prostituees en andere 'gevaarlijke vrouwen' in Nijmegen.

Studenten van de Radboud Universiteit Nijmegen hebben samen met **Daniëlle Slootjes** *Platform HistNow* opgericht. *HistNow* wil via een eigen website, artikelen en social media, aandacht gaan besteden aan de band tussen het heden en verleden. Dit najaar wordt gestart met activiteiten rond het thema massagedrag. Kijk voor meer informatie op de website: www.ru.nl/histnow.

Deze zomer heeft **Sven Meeder**, docent Middeleeuwse Geschiedenis, een VENI onderzoeksbeurs toegewezen gekregen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Hij krijgt deze beurs voor zijn project 'Networks of Knowledge: Spreading scholarship and reforms in the Carolingian era' over de intellectuele netwerken tijdens de 'Karolingische renaissance' tussen circa 750 en 950 na Christus. Het project richt zich op de geleerde centra die zich middenin deze bloei bevonden en onderzoekt hun intellectuele netwerken met andere centra. De centrale hypothese is dat deze (lokale) netwerken de sleutel zijn tot het begrijpen van de bloei van geleerdheid in de achtste en negende eeuw. De komende 3,5 jaar zal Sven zijn aandacht vooral richten op de kloosters van St-Amand, St-Emmeram (Regensburg) en Monte Cassino.

Conferenties in het najaar van 2013

Internationaal congres (Re)constructing Communities in Europe, 1918-1968

From 18 to 20 December 2013 Radboud University Nijmegen (**Harm Kaal**) and Utrecht University will host the international conference *(Re)constructing*

Communities in Europe, 1918-1968 at the Soeterbeeck Study Center in Ravenstein (near Nijmegen). This conference addresses the various discourses and conceptions of community, that circulated in Europe from the end of the First World War up until the late 1960s, by bringing together scholars working on local (rural and urban), national, transnational, moral, political and cultural communities. We take such a multilevel perspective, because we contend that the efforts to (re)construct communities discussed here, were shaped by a similar set of ideas and mechanisms. Three renowned scholars in this field of study will deliver keynote lectures on each of the three days of our conference: Dr Jon Lawrence (University of Cambridge), Prof Dr Stefan Berger (Ruhr-University Bochum) and Prof Dr Rosemary Wakeman (Fordham University).

CPG-symposium 'De jaren zestig op het Binnenhof'

Ter gelegenheid van het verschijnen van deel 9 in de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945 over het kabinet-De Jong (1967-1971)* organiseert het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis een symposium over *De Jaren Zestig op het Binnenhof*. Dit symposium zal plaatsvinden in de Oude Zaal van de Tweede Kamer, Binnenhof 1a, op 2 december 2013 van 14.00 tot 17.00 uur. Dagvoorzitter is Jan de Wit, Tweede Kamerlid voor de SP en als student rechten in 1969 betrokken bij acties aan de 'Karl Marx Universiteit' in Tilburg. Sprekers zijn emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis Joop van den Berg, in de periode-De Jong adjunct-hoofdredacteur van het Limburgs Dagblad; communicatieskundige Ton Planken, destijds parlementair journalist bij de NOS; Hans Wiegel, die in 1967 in de Tweede Kamer kwam voor de VVD en de CPG-onderzoekers **Jan Willem Brouwer** en **Johan van Merriënboer**.

SSHA-congres Chicago

Ook bij deze editie zal weer een groot aantal medewerkers van de leerstoelgroep ESDG deelnemen aan het jaarlijkse congres van de Social Science and History Association. Dit congres wordt van 21 tot en met 24 november georganiseerd in Chicago. Onder toezicht van **Jan Kok**, **Angelique Janssens** en **Hilde Bras** zullen vier promovendi - **Nynke van den Boomen**, **Yuliya Hilevych**, **Bastian Mönkediek** en **Robin Satter** - een paper presenteren in door henzelf georganiseerde panels op het gebied van de historische demografie.

Nieuwe Nijmeegse publicaties

Carla van Baalen en Johan van Merriënboer, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 9, Het kabinet-De Jong, 1967-1971, Polarisatie en hoogconjunctuur* (Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013).

Het kabinet-De Jong regeerde van 1967 tot 1971, de jaren van de Damslapers, de bezetting van het Maagdenhuis en spectaculaire vernieuwing in het politieke landschap (onder andere de oprichting van D'66). Onder leiding van een onver-

stoorbare premier hield het kabinet het, tegen alle verwachtingen in, de volle vier jaar uit. De ministers in het kabinet, afkomstig uit confessionele partijen (KVP, ARP en CHU) en een liberale partij (VVD), boden de onrust in de Tweede Kamer en buiten op straat het hoofd. Tegelijkertijd konden zij de roep om verandering niet negeren. De invloed van de televisie was niet meer te stuiten en premier De Jong introduceerde de wekelijkse persconferentie. Ook werden er sociale wetten aangenomen ter voltooiing van de verzorgingsstaat en kwamen er – onder veel meer – een regeling van het inkomen van het Koninklijk Huis, milieuwetgeving en een regulering voor de verkrijgbaarheid van condooms. Het kabinet spande zich in een krachtige economische politiek te voeren en droeg bij aan de democratisering en liberalisering van de samenleving. Het boek zal op 2 december 2013 worden gepresenteerd.

Liesbeth Claes, *Kinship and coins. Ancestors and family on Roman imperial coinage under the Principate* (Uitgave in eigen beheer, Nijmegen 2013).

Het Romeinse keizerschap kon niet wettelijk geërfd worden, noch kon een keizer verkozen worden. Wel ontwikkelde zich gedurende het Romeinse rijk een sterke voorkeur voor een keizerlijk huis met een dynastieke opvolging. Om zijn keizerlijke legitimiteit te versterken, kon een keizerlijke kandidaat zijn keizerlijke voorgangers benadrukken of hij kon de nadruk leggen op zijn toekomstige keizerlijke opvolgers, zijn echtgenote(s) en andere vrouwelijke verwanten. De Romeinse keizerlijke muntslag is een ideale bron om de representatie van deze groepen na te gaan: hoe en met wie lieten de Romeinse keizers zich afbeelden? Aan het begin van het Romeinse keizerrijk was de keizerlijke muntrepresentatie voor deze groepen experimenteel zowel op vlak van aantallen als op vlak van iconografie. In de tweede eeuw ontwikkelde er zich er een standaardfrequentie en -iconografie voor deze groepen, die in de derde eeuw veelal werd overgenomen om een keizerlijke continuïteit te benadrukken. Liesbeth Claes promoveerde op 7 oktober 2013 op deze studie in Nijmegen.

Peter Rietbergen, *Die Geschichte der Niederlande. Ein Überblick von Prehistorie bis Heute* (Bekking en Blitz, Amersfoort 2013).

Van het boek een Geschiedenis van Nederland in Vogelvlucht van de Nijmeegse hoogleraar cultuurgeschiedenis **Peter Rietbergen** is nu ook een Duitse vertaling beschikbaar.

Bart Verheijen, *Geschiedenis onder de guillotine. Twee eeuwen geschiedschrijving van de Franse Revolutie* (Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2013).

De Nijmeegse historicus **Bart Verheijen** bewerkte zijn met de Prix de Paris bekroonde scriptie over twee eeuwen geschiedschrijving en het historiografi-

sche debat over de Franse Revolutie tot het boek: *Geschiedenis onder de guillotine*. De terreur en de guillotine zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de Franse Revolutie. De rol van de terreur is zelfs zo groot dat de geschiedschrijving ervan politieke standpunten legitimeert. Het begrip terreur heeft een grote invloed (gehad) op ons nadenken over heden, verleden en toekomst. Ze kan daarom nooit neutraal worden ingezet in debatten, noch door linkse, noch door rechtse partijen. In zijn boek beschrijft Bart Verheijen hoe de revolutionaire terreur het nadenken over Franse politiek en maatschappij zo lang in haar greep heeft kunnen houden.

Dolly Verhoeven, Frederieke Jeletich en Liesbeth Tonckens,
Praktische hulp bij het voorbereiden en realiseren van tentoonstellingen
(DeDoc uitgeverij, Zutphen 2013).

Tentoonstellingen zijn er in allerlei soorten en maten: van grote museale producties tot bescheiden presentaties in een wijkcentrum of op een school. Tentoonstellingen maken is een vak, maar lang niet iedereen die zich ermee bezighoudt is bereid of in staat om een complete opleiding te volgen. Veel tentoonstellingen worden gemaakt door vrijwilligers of door mensen met een heel andere professionele achtergrond. Zij leren het vak meestal al doende. Hoe stel je een tentoonstelling samen? Welke materialen zijn daarvoor nodig? Hoe richt je de ruimte in? Op welke manier kan het publiek bereikt worden? Hoe kom je aan de benodigde financiën? En wat is eigenlijk een realistische planning? Deze en soortgelijke vragen worden behandeld in *Van idee tot tentoonstelling*, een praktisch handboek voor 'amateur'-tentoonstellingsmakers. Het geeft hen een steuntje in de rug en helpt hen om gemakkelijker het gewenste resultaat te bereiken. Bovendien biedt het boek een handzaam overzicht aan iedereen die wil weten hoe het proces van tentoonstellingen maken verloopt. Stap voor stap wordt dat proces uit de doeken gedaan: van plannen maken en voorbereiden tot en met evalueren en opruimen. Elke stap is voorzien van nuttige lijstjes, handige tips en verrassende voorbeeldfoto's.

Dolly Verhoeven en Annelies van Heijst, *Zusters van 't Kettrientje*.
175 jaar Franciscanessen van Bergen op Zoom 1838-2013 (Uitgeverij
Vantilt, Nijmegen 2013).

De Franciscanessen van Bergen op Zoom, oftewel de Zusters van 't Kettrientje, kennen een lange traditie van zorg verlenen. In 1838 begonnen ze in het Algemeen Burgerlijk Gasthuis, waar ze zieken en gebrekkigen van verschillende gezindten verzorgden. Vanaf 1857 namen ze daarnaast weeskinderen onder hun hoede en in 1882 gingen ze bovendien zorgen voor bejaarden. Dat deden ze in het St. Catharinagesticht, waar ook het moederhuis van hun congregatie was gevestigd. Ook buiten Bergen op Zoom waren de zusters actief. Zo begonnen ze, ver buiten de Nederlandse grenzen, in 1933 een missie in Soekaboemie op Java. In de eenentwintigste eeuw is de congregatie aan het vergrijzen, net als

andere religieuze congregaties in het Westen. Hoewel de zusters niet graag in het middelpunt van de belangstelling staan, komen ze in dit boek aan het woord en vertellen Bergenaren over hen. Zo komt tot leven wat generaties Zusters van 't Ketrentje sinds 1838 hebben gedaan en wat ze voor de kerk en de samenleving hebben betekend.

Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2013, De Republiek van Oranje, 1813-2013 (Uitgeverij Boom, Amsterdam 2013).

Op 30 november viert het Koninkrijk der Nederlanden zijn tweehonderdjarig bestaan. In het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2013, De Republiek van Oranje, 1813-2013 staat de evolutie van het staatsbestel centraal, met bijzondere aandacht voor de verhouding tussen het staatshoofd en de politiek. Uiteenlopende deskundigen plaatsen de Nederlandse ontwikkelingen in een internationaal perspectief. Zij gaan daarbij in op onderwerpen als de veranderende positie van het staatshoofd, de rol van de pers en de invloed van het antimonarchisme. Zo nemen de auteurs van de nieuwe biografieënreeks over Willem I, II en III de verhouding tussen koning en parlement onder de loep.

Uitgelicht

Dieuwertje Verheijen, *Radboud in de stad. Routeboekje* (Radboud Universiteit, Nijmegen 2013).

Nijmegen is onmiskenbaar een studentenstad. De kroegen in het centrum, de fietsers op de St. Annastraat, de drommen spoorstudenten die dagelijks op de bus overstappen: wie zich op straat begeeft in de Keizerstad ziet overal sporen van het hedendaagse studentenleven. De sporen van het historische studentenleven zijn daarentegen minder in het oogspringend. Anders dan in de historische universiteitssteden Leiden, Utrecht en Groningen dringt het universitaire verleden zich niet meteen op in de Nijmeegse binnenstad. De verklaring daarvoor lijkt simpel: de in 1923 gestichte Nijmeegse universiteit is veel jonger dan de Rijksuniversiteiten, de historische binnenstad is tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar verwoest en sinds de jaren zestig zijn alle universitaire instellingen in etappes van de stad naar het landgoed Heyendaal verhuisd. Er is weliswaar een professorenwijk en er staan studentenflats, maar een beetje Leidse student zal daar niet van onder de indruk zijn. Historisch gezien is Nijmegen de jongste van de brede universiteiten en dat zie je er ook aan af.

Het is maar hoe je het bekijkt natuurlijk. De in 2013 negentig jaar oude universiteit heeft wel degelijk een stempel op de stad gedrukt die nog terug te vinden is in het verwoeste straatbeeld. Overal in Nijmegen vind je universitaire *Lieux de mémoire*, oftewel plaatsen van herinnering. Hoewel veel plekken er tegenwoordig anders uitzien of een andere bestemming hebben gekregen, zijn de locaties zelf vaak nog te bezoeken. Dat blijkt uit het leuke 'Routeboekje' *Radboud in de stad* dat door Dieuwertje Verheijen is samengesteld ter gelegen-

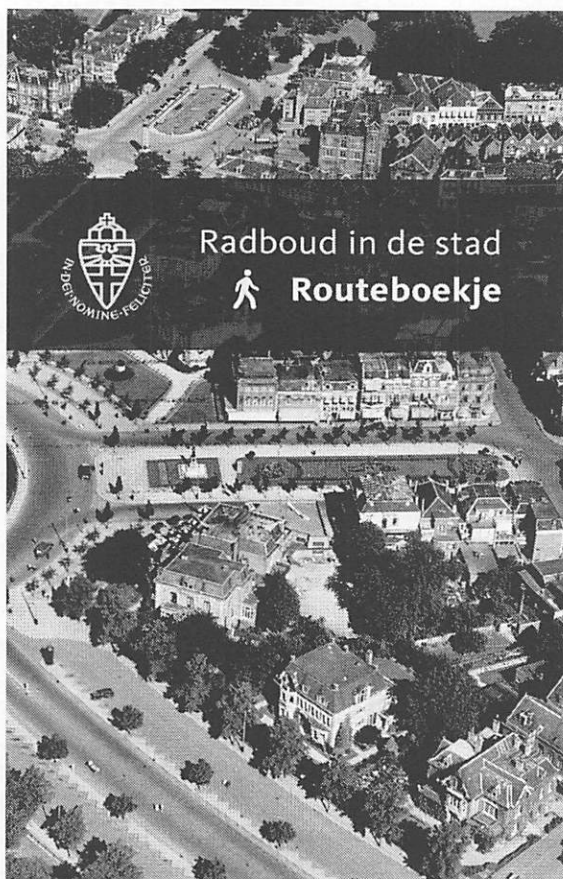
heid van het lustrum van de universiteit. Het boekje verscheen bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Het Valkhof. In het genre van het historische routeboek versmelten de reisgids en het geschiedenisboek tot één geheel. Het zijn vaak kleurrijke en uitgebreid geïllustreerde gidsen die uitermate geschikt zijn om cadeau te geven en te krijgen. Je kunt, nee moet, er mee op stap. Het brengt het verleden naar je toe, maar jou ook naar het verleden. Ze zetten aan om al wandelend kennis te maken met de geschiedenis. Dat wandelen hoeft overigens niet letterlijk genomen te worden. Tegenwoordig is het even goed mogelijk om vanuit een stoel met Google Maps of de digitale historische atlas een virtuele wandeling te maken door heden en verleden.

We lezen en passant leuke weetjes en anekdotes over de universiteit. Zo leert het boek de moderne student waar de oude stamkroegen waren en zijn, waar de traditionele studentenhuizen en professorenwoningen stonden en staan en dat Willem Asselbergs (beter bekend onder zijn schrijverspseudoniem Anton van Duinkerken) proefschriften en scripties niet altijd even vlijtig nakeek. Veel aandacht gaat uit naar de universiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog en niet zonder reden: in de geschiedenis van deze twintigste-eeuwse universiteit speelt de bezetting een belangrijke rol. Een groot aantal historische universiteitsgebouwen werd verwoest en door zowel hoogleraren als studenten werd er kritisch op de bezettingsmaatregelen gereageerd. Opvallend is dat een ander moreel beladen periode uit de geschiedenis van de universiteit, die eveneens met kritische studenten kan worden vereenzelvigd, veel minder goed uit de verf komt in het routeboekje. Over de door studentenacties gekenmerkte jaren zestig en zeventig in Nijmegen is op het eerste gezicht weinig in het boek terug te vinden. Waar zijn de Marxistische boekhandel de Oude Mol en eetcafé de Plak? Waarom zijn de Piersonstraat en het krakersbolwerk de Grote Broek niet in de wandeling opgenomen? Zijn deze plaatsen van herinnering, ondanks dat ze nadrukkelijk in het verlengde liggen van het Nijmeegse studentenleven, niet universitair genoeg? Naar het antwoord op deze vraag blijft het enigszins gissen, omdat niet echt duidelijk wordt gemaakt welke criteria er zijn gebruikt bij het kiezen van de locaties. Af en toe duikt er een kleine slordigheid op in de tekst – niet de *Sicherheitspolizei* maar de *Ordnungspolizei* had in 1944 zijn hoofdkwartier in Nijmegen – maar het zijn details die waarschijnlijk enkel (voormalige) Nijmeegse geschiedenisstudenten zullen opvallen. Wat blijft is een leuke en leerzame wandeling door de stad en de tijd met de universitaire geschiedenis als thema. Die is misschien minder zichtbaar dan die van Leiden of Utrecht, maar zeker even goed met de stad verbonden.

Radboud in de stad heeft een tweede druk gekregen en is onder meer verkrijgbaar bij het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, de VVV van Nijmegen en in de campuswinkel van de Radboud Universiteit. Het boekje is ook als interactieve app beschikbaar voor de smartphone. Die app werd eveneens door studenten, ditmaal van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen, gemaakt.

Deze recensie van de uitgelichte publicatie is geschreven door Lennert Savenije,

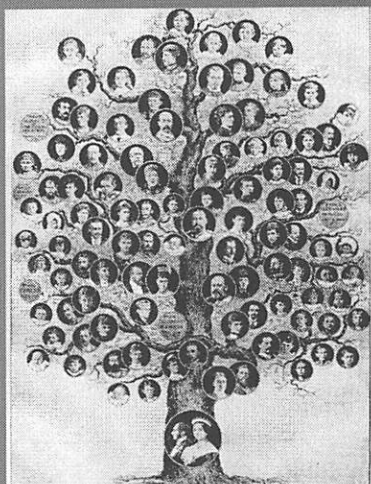
junior onderzoeker bij de afdeling Geschiedenis en alumnus van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Meer nieuws is te vinden op de website van de afdeling Geschiedenis:
www.ru.nl/geschiedenis

**In de volgende
Ex Tempore:**

*Door de generaties
heen*

(Advertentie)

Fen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

